

MAGYAR PÉLDA ÉS EURÓPAI HUMANISTA HAGYOMÁNY SZEREPE
SZEPSI CSOMBOR MÁRTON ÍRÓVÁ FEJLŐDÉSÉBEN

- Doktori értekezés -

Írta *108 81*

KOVÁCS SÁNDOR

a Szegedi Eötvös Kollégium tagja

SZEGED, 1960.

Diss. B 304

"Nè dolcezza di figlio, nè la pieta
Del vecchio padre, nè 'l debito amore
Lo qual dovea Penelope far lieta,

Vincer poter dentro da me l'ardore
Ch'i' ebbi a divenir del mondo esperto,
E degli vizii umani e del valore.

Ma misi me per l'alto mare aperto
Sol con un legno, e con quella compagna
Picciola, dalla qual non fui deserto."

/Dante: Inferno. XXVI. 94-102./

I.

BEVEZETÉS

Szepsi Csombor Márton - XVII. századi protestáns polgári irodalmunk Szenczi Molnár Albert mellett legjelentősebb alakja - 1595-ben született ^① Kassa környékén, Szepsiben. Iskoláit szülőfalujában, Nagybányán és Göncön végezte, ^② majd 1616-ban szegény diákként külföldre indult, s vándorútja során bejárta Lengyel-, Cseh-, Német- és Franciaországot, Hollandiát, Dániát és Angliát. 1618-ban tért vissza Kassára, ahol Alvinczy Péter ajánlatára Bocatius János utódául iskolaigazgatóvá nevezték ki. ^③ 1620 februárjában - egy hónappal a Bethlen Gábor-féle magyar-cseh konföderáció létrejötte után - jelent meg Kassán utazásainak leírása Europica Varietas címmel. ^④ Az Europica Varietas a politikai mondanivaló szempontjából a kor leghaladóbb irodalmi törekvéseihez kapcsolható: habsburgellenessége, antikatolicizmusa egyikévé teszi azoknak a műveknek, melyekben Bethlen prédikátorkörnyezete világosan megfogalmazza a fejedelem függetlenségi küzdelmeit alátámasztó és igazoló ideológiát. Irodalomtörténeti értékeire utalva, a XVII. század eleji magyar világi próza határozottan közönségnek szánt, szépirodalmi jellegű, polgári tendenciákat hordozó legérdekesebb alkotásának kell tartanunk, műfaját tekintve pedig az első magyar nyelvű útleírásnak. A műfaj kérdése nem lehet elhanyagolandó, mert az Europica Varietas, mint útleírás ugyancsak történelmileg szükségszerű, haladó tendenciák talajából sarjad. Első nemzeti nyelvű szintézise irodalmunkban a századok óta külföldön peregrináló magyar diákság európai élményeinek, s ezen a téren is Bethlen művelődéspolitikájának törekvéseihez kapcsolható. Mondhatnánk utikönyv Bethlen

"kiválasztottjai", ⁵ a fejedelmi támogatással külföldön tanuló és tanulandó diákok számára, akik majdan az új típusú polgári értelmiség feladatait hivatottak végrehajtani.

Csombor 1619 januárjában mondott köszönetet Kassa városának iskolaigazgatói kinevezéséért; nyugtalan természete, haladó polgári gondolkodása azonban hamarosan ellentétbe sodorja a város konzervatív vezetőivel: előbb megintik, majd elbocsájtják. ⁶ A világlátott fiatal prédikátor – még csak huszonöt éves – kénytelen volt elhagyni Kassát. A Zemplén megyei Varannón, Bedeghy Nyári István udvarában lett házitánító. A főúr Ferenc fiának oktatására írta Udvari Schola c. erkölcsgyűjteményét, mellyel ugyancsak új, nemzeti nyelvű műfaj úttörője XVII. század eleji irodalmunkban. Szepsi Korocz György "Királyi ajándék" /1612/ és Szenczi Molnár Albert "De summo bono" /1630/ c. munkái ugyanis szószerinti átdolgozások, fordítások, míg Csombor ~~műve határozott~~ műve határozott céllal szerkesztett eredeti munka, az eredetiségnek természetesen korabeli értelmezésében. Az Udvari Schola 1623-ban, Csombor ugyanezen évben bekövetkezett halála után jelent meg Bártfán. ⁷

Irodalomtörténetírásunk Csombor kétségtelenül vallás-erkölcsi alapon nyugvó tanító könyvecskejét általában úgy értékeli, hogy a világi, polgári tendenciákat hordozó Europica Varietasszal szemben hanyatlást jelent az írói pályakép egészében. ⁸ Az állítás azonban nem lehet egészen egyértelmű, mert ha az Udvari Scholát is az őt létrehozó történeti körülmények egészében vizsgáljuk, világos lesz előttünk az író kényszerű menekülésének egyetlen lehetséges útja. Az Europica Varietas megjelenési helye: Kassa, nemcsak Bethlen függetlenségi harcainak politikai, gazdasági centruma, hanem eleven, jelentős irodalmi központ is /itt működik: Alvinczy Péter, Bocatius János, Szepsi Korocz

György stb. /: ⁹tele a politikai, irodalmi cselekvés számtalan lehetőségével, irodalom és művészetpártoló polgársággal. ¹⁰Varannó apró falucska, ahol sztoikus nyugalomban él a főúr udvara: szolgák, prédikátorok, tanítók szűk köre, akik számára az irodalommal való kapcsolatot a földesúr kitüntető érdeklődésén kívül talán csak egy szegényes bibliotéka jelentheti. A polgári eszméiben csalódott író - értő, haladó, politikus cselekvésre serkentő polgári környezet híján - itt csak az elmélkedésnek, tudománynak élhet. Kassa cselekvő, dinamikus legkörét Varannón a sztoikus nyugalom váltja fel, egyedül a statikus rezignáció az a talaj, melyből írói ambíció táplálkozhat. Érthető tehát, ha Csombor Márton nem tulságosan mély, de rendkívül érdekes humanista ismereteit merev szerkezetű, tudálekos erkölcsstan megírásában igyekszik gyümölcsöztetni, s művészi eszközeit tekintve is alkalmazkodik a kenyszerű, új szituációhoz. Az *Euro-pica Varietas* prózája még mindenki /"kiczinyek, nagyok, iffiak és vének, férfiak, Asszonyállatok, leánzók és gyermekek..." ¹¹ számára érthető, dísztelen egyszerűséggel közvetíti az író mondanivalóját, az Udvari Schola ezzel szemben - lévén bizonyos humanista műveltséggel rendelkező, pompakedvelő, nemesi, "udvari" olvasóközönségnek szánva - már a díszes, cicomázott, késő-humanista, barokkos /manierista/ prózastílus köntösében pompázik. ¹²Csombor munkásságának ~~az~~ legnagyobb értéke : a világláság azonban még az Udvari Scholában is kitapintható, ez az egyetlen szál, amelyik a két munkát összeköti nem szakad meg itt sem, s megrajzolása éppen dolgozatunk egyik feladata.

Az alábbiakban nem kíséreljük meg Csombor Márton munkásságának teljes értékelését, mert műveinek szövegkritikai jellegű alapos vizsgálata, kritikai kiadása nélkül ez szinte lehetetlen.

Csupán eddig felvetetlen kérdések, s néhány fontosabb filológiai probléma megválaszolására és megoldására vállalkozunk.

Csombor Márton életművének fő értéke, a Béthlen-politika jegyében fogant *Europica Varietas*, Wittman Tibor elemzése óta igazi jelentőségében áll előttünk, munkásságának azonban következő kérdései még tisztázatlanok. Többek között nem látjuk világosan, hogy Csombor egyéniségének legfőbb jellemzői: az Európa meglátásáért szenvedélyesen vállalt "bujdosás", ~~milyen~~ a buzgó tudásszomj, az elmaradott hazai állapotokon való változtatás igénye, milyen hagyományok és példák összetevőjeként tudatosultak, s mennyiben kapcsolhatók a kor társadalmi valóságához? Az eddigi értékelések – a hagyományok és példaképek keresésén kívül – nem vizsgálták meg könyveinek forrásait; így a polgári szemléletű *Europica Varietas* mereven szembeállították az Udvari Schola vallásos alapra épülő erkölcstanító anyagával. Ugyancsak ezzel magyarázható, hogy máig ⁿsem értük tetten Csombor Mártonban az írói szándék megszületését. Homályos tehát írói terveinek kezdete és tudatosulása, de az a tény sem képezte még vizsgálódások tárgyát: mit jelentenek számára az írói fejlődés szempontjából európai vándorútjának egyes állomásai, s ezek közül melyik a forrása humanisztikus elemekkel erősen színezett műveltségének? Csombor példaképeit keressük tehát, majd részletesebben utalunk lengyelországi tartózkodásának néhány fontos eredményére, melyek kifejtésével az emberi és írói szándékaiban tudatosult, figyelemreméltó humanista ismeretekkel bíró huszonháromeves Szepsi Csombor Mártont igyekszünk bemutatni.

Az irodalmi munkásság és életút tekintetében egyaránt Szenczi Molnár Alberthez mérhető Csombor Márton példaképeinek

és európai tartózkodása tanulságainak keresésében nagy segítséget nyújtanak számunkra Tolnai Gábor és Turóczi-Trostler József úttörő tanulmányai, ¹³ melyekben a kor irodalmának legjelentősebb alakja magyar és európai távlatba illesztve áll előttünk. "Szenczi Molnár Albert életművének marxista-leninista értékelése régi irodalomtörténetünknek egyik sarkkérdése. Munkásságának a történelmi valósághoz hű magyarázata kihatással kell, hogy legyen az őt megelőző, a vele kortárs és nyomában következő magyar irodalom jobb megértésére" írja Tolnai Gábor. ¹⁴ E gondolathoz kapcsolódva próbáljuk a továbbiakban tényekkel és adatokkal kiszélesíteni azt a felismerést, hogy Molnár és Csombor munkássága számos közös vonást tartalmaz. ¹⁵ Valóban, teológiával súlyosan megterhelt régi irodalmunk ¹⁶ üde, világi alkotása: az Europica Varietas, csak akkor értékelhető helyesen ha a Molnár Albert felállította mércével mérjük. Csombor európai útjának élményeire különösen érvényes ez, s annál is inkább mert jellemének, írói törekvéseinek kiformalódásában, az Europica Varietas megszületésében Molnár példájának hatása világosan kimutatható.

II.

"AZ MI ALBERT MOLNÁRUNK"

Szepsi Csombor Márton és Szenczi Molnár Albert pályája sok tekintetben tanulságosan összevethető. Mindketten annak a sajátos írói útnak a képviselői, melynek vállalása Bethlen Gábor korának politikai és kulturális viszonyaiból szükségszerűen következik.

Osztályhelyzetüket tekintve mindkettő erősen fejlődő felvidéki mezővárosok /Szencz - Szepsi/ szülöttai és Csombor valószínűleg ugyanúgy iparral, szőlőműveléssel foglalkozó jellegzetesen mezővárosi polgár gyermeke, mint Molnár. ¹ Ahogy a tizenkét éves Molnár Albert, Szabó /Sartor/ Farkas vándorideák és tanító vezetésével elkezdí vándorútját, ² úgy indul el Csombor Márton "csak igen nevéndéken korában, 1611 esztendőben az böczületes és néki mindenkoron jó akaró Urával, akkori Szepsi Schóla tanítóval... Sámsondi Mártonnal Erdélynek megszemlélésére." ³ Ismerjük annak a másfél évnek a jelentőségét, melyet Molnár Göncön töltött. Talán nem véletlen, hogy 1615-ben Csombor is "megmarada az Gönczi Scholában, az hol az tiszteletes férfiú, Békési András alat, ~~nek~~ esztendőt nem kiczin haszonnal tölte." ⁴ Molnár 1592-ben egy tehets kassai polgár gyermekének, Papp Ferencnek nevelője. Csombor 1608-ban valószínűleg szintén házitánítóként él Kassa másik vagyonos polgárának, Szegedi Andrásnak házában. ⁵ De kapcsolatban lehetett Pappékkal is: az Europica Varietas Lengyelországról szóló leírását többek között Papp György városi szenátornak ajánlja. ⁶

Molnár és Csombor a XVI-XVII. századi magyar művelődés-

történet máig is megvilágítatlan vándordíák alakjának ⁷ leg-
tisztább típusát testesíti meg. Életük értelmét mindketten
abban látják, hogy külföldi bűjdosás során megszerzett tu-
dással segítsenek hazájuk elmaradott állapotán. Csombor Márton
többször vall erről a szinte fanatikus utazási, tanulási szen-
vedélyről, melynek összetevői: az egyéni tudásszomj, a hazai
állapotokon való segítség, a "gyalog legént" vagy a "szegény
ideghen legént" ⁸ érendő minden nyomorúságok vállalása, a hon-
vágy keserősége. Csombor, aki "gyermekségétől fogván kivált-
képpen való indulatitól haytatot az idegen helyeknek látásá-
ra," ⁹ így fogalmazza meg ezt a gondolatot:

"... az régi Görög bölcz Philosophusok... Az latinusok...
példáioktól, de főképpen természetemtől indíttatván én is min-
den nyomorúságot, nyavalyát, éhséget, szomiúságot... emberek-
nek szidalmát, gyalázását, gonosz itéleteket semminek ¹⁰ álitván,
ez világnak egyik részét megh látni és vékony elmémet... öreg-
bíteni gyönyörködtetni igyekeztem..., hogy az én tövises és kő-
sziklás Itachámnak, az sok hadak s háborúságok miat pusztaság-
ban került Magyar Országának, és az benne lévő tizta életü Pe-
nelopénak, az igaz keresztyéni Anya Szenet egyháznak, ha Isten
éltetne, hasznára, javára és tisztességhére fordítanám." ¹⁰

A bűjdosás szenvedélye életük végéig kíséri őket. Molnár,
ha évekre meg is áll Németország valamelyik városában, állan-
dóan kirándulásokat tesz a környéken. ¹¹ Amikor pedig Csombort
elbocsájtják igazgató-tanítói állásából, a városi tanács töb-
bek között azt a vádat emeli ellene, hogy "csak az sétálásban
és hivalkodásban megyen el." ¹²

Tolnai Gábor szerint Molnár Albert az első olyan polgári
írónk, akinek szemében az apró jelenségek és individuális él-

mények nagyfontosságúak, aki érdemesnek tartott megőrizni minden életével kapcsolatos emléket és dokumentumot. ¹³ Az Europica Varietas is magán viseli ezeket a polgári jegyeket. Csombor Márton útleírása bevezetőjében nem véletlenül mondja el életrajzát "gyermekségétől fogván"; kétszer utal születési dátumára, egy alkalommal anyját és leánytestvéreit emlegeti, s a gyermekkor emlékei benne is maradandó nyomot hagynak. ¹⁴ Az Europica Varietas Molnár naplójához hasonlítható részletességgel, legtöbbször dátumszerűen rögzíti Csombor peregrinációjának állomásait, s ezt az olykor egyhangú utinaplót is a legapróbb személyes élmények színes elmesélése teszi líraivá. A földrajzi leírások és városképek tengeréből mindig előbukkan a vándor a maga legigazibb valóságában. Elszórt utalások segítségével szinte felöltöztethetjük a magát "egy korcsványban" is megemlítő utazónkat. "Portékája semmi nem egyéb egy ingnél és egy imátságos könyveczkénél," vállán "verőfény színű gránát posztóból czinált palást" és "tarisnya," derekán hüvelyben pihenő "mezítelen hegyes tör," kezén hetven ött pénzes keztyű," lábán "mindenkor sárga száras czizma" ¹⁵ stb. Ezek az apró, személyes jellegű utalások majd XVII. századi önéletírás-irodalmunk legnagyobb alakja: Bethlen Miklós művében kapnak magasabb művészi szinten tartalmi és stiláris jelentőséget. Bethlen pl. már fontosnak tartja hosszan leírni: milyen "köntösben" peregrinált. ¹⁶ Uti leveleit, belépő ceduláit, az albumába, könyveibe írott bejegyzéseket, "bikkfára," falra vetett epigrammáit gondosan megőrzi Csombor is, nagyrészüket megtalálhatjuk az Europica Varietasban. ¹⁷

A pártfogókat kereső Molnár munkáinak ajánlásai a kortársak, barátok és jótevők legtöbbször hosszú felsorolását tartal-

mazzák. Az Europica Varietas hasonlóképpen zsúfolva van pártfogókra, külföldi és itthoni ismerősökre való utalásokkal. Csombor huszonhat, Bethlen Gáborhoz hűséget mutató kassai polgárnak ajánlja útleírását, s az egyes országokról szólva majd kétszerannyi ismerős nevét szövi bele munkájába. Önkéntelenül kívánczik az összehasonlítás Molnár imádságos könyvének 1620-¹⁸ kelt ajánlásával, ahol az író "diczéretes szokás szerént" negyvenkilenc "személyeket köszönt nagy buzgó szeretettel." ¹⁸ Csombor Szenczi Molnár-ismeretének érdekes bizonyítéka lehet, hogy e felsorolások számos közös patrónusra utalnak. Csak néhány példát említenénk. A Monachi-család és Darhocz Ferenc pl. mindkettőjüket támogatja. ¹⁹ "Az tiszteletes Szepesi Korocz György," Csombor Mártonnak "mindenkoron jó akaró Ura," Szenczi Molnár legszűkebb heidelbergi köréhez tartozik: Molnár lakodalma, illetve a Basilikon doron megjelenése alkalmából üdvözlő versekkel köszöntik egymást. ²⁰ Bocatius János, neves latinul verselő költőnk, akinek Csombor utódja lesz a kassai iskola igazgatásában, szintén szoros kapcsolatban állott molnárral. ²¹

Csombor Heidelbergben felkeresi a magyar diákok szállását, feljegyzi tizenhat magyar tanuló nevét. ²² Itt találkozik személyesen Bethlen Gábor "kiválasztottjai"-val, többek között Bojti Veres Gáspárral, a fejedelem későbbi történetírójával és Szilvási K. Mártonnal. Herepei János szerint Szenczi Molnár az egész társasággal szintén személyes kapcsolatban állott, s nem véletlen, hogy a Secularis concio evangelica Bethlen Gábornak szóló ajánlásában kettő híjával valamennyire hivatkozik, Szepesi Mihállyal levelet vált, Szilvási K. Márton 1618-ban jelent latin nyelvű értekezéséhez pedig maga is üdvözlő verset ír. ²³ Csombor Szenczi Molnárhoz fűződő kapcsolatainak és a Bethlen-politika álláspontjához való közeledésének e heidel-

bergi látogatás alighanem egyik legfontosabb tényezője.

Hogy Csombor Heidelbergben "Scultetus Abrahám személyét látni és tanítását hallani" ⁽²⁴⁾ felfárad a várba, ez ugyancsak Molnár hatása lehet; bizonyára ismerte 1617-ben megjelent Postilla Scultetica-ját. Amikor II. Rudolf császárnak ajánlott szótárával Molnár Prágába készül, útjának előkészítésében legjobb barátainak egyike, az európai hírnű nürnbergi tudós, Georg Rem buzgólkodik. ⁽²⁵⁾ Csombor Nürnberg leírása közben ezt jegyzi fel róla:

"Az nemzeti D. Georgius Remus az vendég fogadótul, az melyben voltam, nem messze lakik egy magos utzának felső szegletin, az ki az Magyar fiaknak sokat szolgált és szolgál, míg él, én is ezt kívánom neki: Eltesse az Isten sokkáig jó egészségben..." ⁽²⁶⁾

Alighanem tisztelgett is nála, mert Prága felé indultában - Molnárhoz hasonlóan - őt is Rem látja el commendatioval:

"Oda mentembe az Georgius Remus Norinbergai Doctor comendatioja által sok fő ot való Uraimmal, úgy mint Johannes Campanussal, Basilius Deutsenbergivel, ezek felet amaz híres, neves Petrus Fradeliussal, az ott való Académiának ackori Decányával... örökké meg maradandó barátságot vettem." ⁽²⁷⁾

De fenti analógiáink jobbára csak tetszetős feltevések lennének, ha nem utalnánk arra is, hogy Csombor bizonyíthatóan ismerte Molnár munkáit, és egyénisége példaként állott előtte. A strassburgi akadémiáról, ahová Molnár hatására iratkozhatott be, így ír:

"... az Académiában elejitől fogva sok fő emberek tanítotanak: ebben lakot réghen az híres Sturmus, Teophilus Golius,

Franciscus Junius, ebben tanult az mi Alber Molnárunk, kit Isten sokáig éltessen, szívem szerint kívánom. Ebben lakik mostan az tudós Havenreutérus, ebben az tudós Caspar Bitsius, mostani Magnificus Rector, ki 19 Jun. engemet... ki nyomtatott írásával az Academiának tagiává szentele..." (28)

Az a meleg hang, mellyel Csombor Molnárt és tanárát, a strassburgi egyetem híres orvosprofesszorát: Ludwig Hawenreutert, s a többi "fő embereket" idéz, igazolni látszik a fentieket.

Kettőjük egyéniségének közös vonásait azonban azzal húzhatjuk alá legjobban, ha írói programjuk azonos jegyeit vizsgáljuk. Turóczi-Trostler József idézett tanulmánya óta világosan látjuk Szenczi Molnár életművének legnagyobb értékét: állandó törekvés az európai és a magyar távlat összehangolására. Az Europica Varietas bevezetője ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg. Csombor többek között így indokolja útleírásának kiadását:

"Hogy... ki boczátanám ez kis könyveczkét, kényszerítet engemet reá... Effele idegen országoknak törvényekről, szokásokról, folyó vizekről, öltözetekről, czelekedetekről írt könyveknek nálunk való szűk volta. Sokan az mi Nemzetünk közül csak szintén cum proprio Horizonte itelik termináltatni ez világot, azt tudgyák, hogy ot mindgyárt világ vége vagyon, az hol az facultas visiva meg határoztatik. Viszontag vadnak ollyak közzülünk, az kik az tengert az Dunához hasonlították, és ha két nap rayta voltak az Dunán, nem győzik tellyes életben annak szörnyű voltát emlegetni... Hogy annak okáért

kiczinyek, nagyok, iffiak és vének, férfiak, Asszonyállatok, leánzók és gyermekek az Istennek és az ő szolgálóiának, az természetnek nagyságos dolgairól és javainak czudálatos ozto-gatásáról /az minemüekről ez írásomban gyakor helyen emléke-zem/ iob értelemben legyenek, főképpen azkik ideiüket csak ha-zánkban töltötték, kényszerítetem ez munkáczkámát világosságra hozni." (29)

Molnár Albert munkái - mindenekelőtt a zsoltárfordítások, bibliakiadása és szótárai - a legszélesebb protestáns tömegek számára közvetítették művészi formában a reformáció ideológi-áját és a korabeli tudományosság eredményeit. Az Europica Va-rietas előszava, a polgárosult Nyugat-Európa nyújtotta távla-tok szintetikus átfogásának igényével, ugyancsak széles olvasó-közönségnek szól; a kortársak közül a legvilágosabban fogal-mazza meg Molnár írói programját, s a közönség igen tág ér-telmezésével pedig szinte előrébb lépni látszik. Hogy Csombor útleírásának már korábban valóban volt is közönsége, azt az Eu-ropica Varietas utóéletének vizsgálata jól bizonyítja. (30)

Írói célkittűzéseik, polgári elveik hasonló vonásait vizs-gálva, fontosnak tartjuk megemlíteni azt is, hogy a nők egyen-jogosításának és nevelésének humanista eredetű gondolatát (31) éppen ők fejtik ki XVII. század eleji irodalmunkban. A XVI. század magyar irodalma még a Batizi András megfogalmazta nő-szemléletet tükrözi:

Asszonyembernek ez az ő tisztí,
Hogy az ő férjét igen szeresse;
Urának mondja, őtet böcsülje,
Neki engedjen, őtet tisztelje. (32)

Csombor az Europica Varietas idézett előszavában azonban már azt fejti ki, hogy "asszonyállatok és leánzók" számára is ír, útleírása függelékéként kiadott Két Ének-ének ajánlását pedig Kassa irodalompártoló "Kegyes és böczületes Asszonyi"-hoz intézi, s klasszikus példák /Penelopé, Camilla, Lucretia/ bizonyító anyagával érvel a nők egyenjogúsága mellett:

"Az régi Historicusok és Poéták nem csak Vlyssesnek elméit, hanem az Penelopenak is írásban hattak hűséget, nem csak Herkulesnek, hanem Camillának is diczirtek vitézségét, nem csak Hyppolitusnak, hanem az Római Lucretianak is javallottak tizta életet; egy szóval, az mi dicziretes dolgokat czelekettenek az Asszonyállatok, szintén úgy azokat az ő emlékezetekre, mint szintén az férfiaknak az magok czelekedetit, hogy így sem férfiú, sem az Asszony rend érdemlet híret nevet testével együtt halála után az koporsóba be ne vinné, sőt inkább hogy az emberek között mindenkori zengedezésben lenne, szorgalmatosan feljedzetek. Hogy azért ez Kegyes és böczületes Asszonyimnak TITILI SOPHIÁNAK, SZABÓ MARGITNAK, az tekinetetes Mészáros Thamás megmaradott Eözvegyének, nem külömben, mint az ide fellyebb beiedzett Nemes és Nemzetes Vraimeknak hírek, nevek, minden íóhoz való kegyes indulattyokért, sockáig meg maradhatna, tisztos neveket ide írtam homályos munkámba, és ily két énekel tizteltem fel..." (33)

Csombor uti elményeinek leírása közben sem felejt el szólni a nőkről, s rendkívül érdekes megfigyeléseinek pompás leírásával szinte kibontakoztatja előttünk a XVII. század elejének asszonyi divatját, szokásait. Helyesli pl. hogy Hollandiában férfiak-asszonyok egymás mellett ülnek istentisztelet alatt,

élénken felfigyel a prostitúcióra /elitéli és Bethlen Miklóshoz hasonlóan megtartóztatja magát/. ⁽³⁴⁾ Az ókor nagy nőalakjairól írottaknál is szenvedélyesebben lelkesedik Jeanne d'Arc hőstetteiért:

"Ez leány látván az országnak isszonyú romlását az angli-
aiak és egyéb körül való tartományok miat, húsz esztendősen lévén
ruházatját meg változtatta és Károly Király segítségére indult
egy szolgáival, kinek az harcokon serénységet látván tötték
kapitánnyá, mely tiztben sok emlékezetes dolgot czelekedet: vá-
rosokat, várakat meghódoltatot, /diczekedgyetek vitézségteckel
férfiak: vallyons megtagadta-e az természet az leánzóktul az
bátor szívet!/.⁽³⁵⁾"

Molnár Albert 1621-ben, Imádságos könyvecskéje ajánlásában fogalmazza meg nőemancipációs programját. Síkraszáll a "le-
ánygyermeki scholák" létesítése mellett és Csomborhoz hasonló-
an klasszikus példákra hivatkozik. ⁽³⁶⁾

E polgári írói program megvalósítása azonban számos ne-
hézségbe ütközik. Ahogy majd Tótfalusi Kis Miklósnak "teszik
haszontalanná addigvaló életét, és igyekeznek merő halállá
változtatni," ⁽³⁷⁾ úgy áskálódnak, gáncsoskodnak Csombor és Mol-
nár ellen is. Molnárt többször foglalkoztatja az "irigység mar-
dosása" és azonosulván a zsoltárköltővel, ezt hirdeti:

Töröltessenek el azok,

Az kik kergetik életemet. ⁽³⁸⁾

Csombor külön bevezetőt ír útleírásában Az irigy és ked-
vetlen olvasónak:

"Börülök rayta, ah meg hallom, hogy ez könyveczkém után
irigijm támattanak, mert akkor veszem eszembe, hogy nem szintén

minden haszontúl üres lőtt írásom. Semmi állapotnak állítom az/t/, melynek ninczen irégye... Így irigy, ellenem való irégységedet meg gondolhad menijre félem, hogy békét hát gyengén folyó kis híreczkémnek, mert ezzel énnekem semmit, magadnak penigh igen nagyot ártasz, ha vétkezni akarsz, más vétket végy elő, mert az többinek vagyon valami haszna, gyönyörűsége, csak egyedül az irégységet ismerhetem minden vétkek között leg haszontalambnak lenni." (39)

Fejtegetéseinknek azon részéhez érkezvén, amikor filológikailag is igazoljuk, hogy Csombor olvasta Molnár munkáit, az Europica Varietas Praefatio-jának irigyekről írott sorait idézzük. Csombor prózájában ugyanis világosan érezhető Molnár zsoltárfordításainak hatása:

"Ki bocsátottam /könyvem/ hogy ecképpen az én szemtelen rágalmazóimnak, kiknek szájokban legnagyobb kenczek, hogy magoknál jobbakat meg gyalázhassanak, büdös, meg nyílt, koporsó szabású, vipera kígyónak mérgével meg tölt torkokat avagy be dugnám, avagy még ennél is nagyobb irígségre, kiben végre gyomrok szakadna meg, alkalmatossághot adnék." (40)

A Praefatio szemleletes képeinek forrását Molnár zsoltárfordításainak ezen soraiban véljük megtalálni:

Vezér!j Uram igasságodban,

Ellensegimnek láttokra

.....

Mert szájokban ninczen igaz szó,

Szívek tellyes nyávalyával,

Ő nyelvek szól álnoksággal,

Torkoc olly, mint a nyílt koporsó.

/V. zsoltár/

Az ő annyoc méhétül fogva
Czak hazugságot beszélne.
Az ő rágalmazó nyelvec
Merő kígyó méreggel rakva.

/LVIII. zsoltár/

Mikoron minden czalárdok,
Az kic hazugságot beszélne,
Valóban megszegyenítetne,
Bédugatik az ő szájoc.

/LXIII. zsoltár/

Az hamis nyelvec mérgétől
Megoltalmaz kegyesen.

/XCI. zsoltár/

Élesben fenic ő nyelveket
Az kígyónak fulánkjánál,
Mint áspis kígyó egyebeket,
Megsértének mérges aykokval.

/CXL. zsoltár/ (41)

Hogy Csombor Márton valóban ismerte Molnár zsoltárfordításait, azt már az Europica Varietas függelékében kiadott Csombor-versek forrásait keresve, igazoltuk. (42) E dolgozatunkban azonban Balassi hatását erősebbnek tüntettük fel Molnárénál, pedig a körültekintőbb vizsgálat fordított sorrendet igazol. Csombor első versének kezdőszakasza és néhány további sora, valamint Istennel perelő hangvétele Balassit látszik idézni:

Ifjúságom vétke gyakran jut eszembe,
Ki bánatot indít, s siralmat szivemben,
Hogy tőlem álnokul megh bántatot Isten,

4. Várom büntetését magamra véletlen.

Boczázatot kérek tőled mindenekről,

Kickel meg sértettem neved hitetlenül,

Emlékezzél Vram, régi kegyelmedről,

28. Mely által ki vitted szentid sérelmekből.

Mert, ha Vram, velem, mint szolgálóddal perlesz,

Igasságod szerint esetimtől ítélsz,

Nem álhat meg feiem, mint az erős vitéz,

32. Nálánál erősebb hadban, ha reánéz.

Balassi Bálint így fohászkodik Urához és így vitatkozik merészen Istennel:

Bocsásd meg Uristen ifjúságomnak vétkét,

Sok hitetlenségét, undok fertelmességét,

Teröld el rútságát, minden álnokságát,

4. Könnyebbítsd lelkem terhét.

Irgalmasságod is annál inkább megtetszik,

Mennyivel több bűnöm tőleg megengedtetik,

S mit engedhetnél meg, ha nem vétkeznének

44. Te ellened az hívek? ⁽⁴³⁾

A költőnek talán ez a legnépszerűbb éneke, kéziratos elterjedtsége ismeretes, s Klaniczay Tibor észrevétele nyomán tudjuk, hogy megjelent Molnár oppenheimi énekeskönyvében is. Csombor ezt a változatot ismerhette, ⁽⁴⁴⁾ mert versének címe: Mellyet írtam bűnöm boczánattyáért, szinte idézi a változatát: Bűn boczánatért.

Balassi soraihoz hasonlóképpen Molnár zsoltárfordításában is felbukkannak, s az alábbi szemléltetés azt mutatja, közelebb állanak Csombor szövegéhez, mint a költőtől idézettek:

Emlékezzél jóvoltodból

Nagy kegyelmességedre,

.....

Ifjúságomnak vétjét

Kérlec, hogy meg ne említsed.

/XXV. zsoltár/

Uram, hol vagyon most az te régi kegyelmed,

Kiről az Dávidnac től eskütt ígérertet?

/LXXXIX. zsoltár/

Ha Uram bűnűnc szerint

Minket büntetnél meg,

Uram, ez világ szerint

Ki álhathatna úgy meg?

/CXXX. zsoltár/

Igasságod szerint, ha czelekedc velünk,

Ha mind számán tartod, az mit ellened vétünk,

Senki nem álhattyá súlyos kezéd miá,

Tőled, ha büntettenűnc.

/CXL. zsoltár/ (45)

A közhely számba menő madár-, főveny- és tenger-hasonlat
ugyancsak megvan mindkettőjükénél:

Csombor: Nem hiszem, tengerben, hogy számosab legyen,

Fenekére szállot főveny bőveb legyen,

Avagy töb madarat az kék ég visellyen,

16. Mint én bűneimnek soksága éltemben.

Molnár: Madarac hullánac nagy sűrűséggel,

Mint a főveny az tenger parton széllyel,

/LXXVIII. zsoltár/

Töbnc lelem az fövenynél,

Melly sok az tenger parton szélllel.

/CXXXIX. zsoltár/ (46)

Csombor második verse és a Molnár-féle zsoltárfordítások között vonhatók az alábbi párhuzamok:

Csombor: Hertelén esztendők, mint az füst és pára,

Mint mezőben szépen tündöklő viola,

Avagy uyult fának veszendő árnijka,

44. Mely kevés ideig tart, minden íól láttya.

Virágnak szépsége nagy hamar el múlik,

Gyenge fünek színe rút földé változik,

Igy rövid életem, ki mostan tündöklík,

48. Rövid idő múlván it nem találtatik.

Molnár: Mert napjai életemnec,

Oly hirtelen elkelénec,

Mint az füst és az pára.

.....

Az én időm, im elmúléc,

Mint az árnyéc elenyészéc.

/CII. zsoltár/

Ember életi az fűhöz hasonlő,

Felnő és zöldül, de hamar elmúló,

Mint az gyenge virág az sík mezőn,

Mellyet mihelt meg fával a meleg szél,

Elhull és hervad, ékessége elkél,

Ember nem tugya hol volt, s' hova lőn.

/CIII. zsoltár/ (46/A)

Ugyanezen második Csombor-vers kezdő és befejező szakaszai

egyaránt összevethetők Balassi egyik zsoltárparafrázisával és Molnár fordításával:

Csombor: Eghekben lakozó szentséges háromság,
Kinek ninczen semmi dolgában hamisság,
Kegyelmességdből ál földi Vraság,

4. Csak teneked szolgál menyei sokaság!

Az fényes nap és hold téged tart Vrának,
Tündöklő planéták ismernek Hadnagynak,
Sebes tenger habia szolgál mi voltodnak,

8. Engednek szelek is paranczolatidnak.

Királyok, czászárok, bölcsek, hatalmasok,
Kiczinyek, öregek, szegények, Gazdagok,
Nap keletre, délre, nap nyugatra lakók,

12. Csak téged imádnak ez földön búdosók!

Magasztalás, áldás, adassék diczősség,
Tied, nagy Vr Isten legyen az tiztesség,
Mert egyedül te vagy halhatatlan felség,

76. Mindenkor kezedben ál földi kerektség.

Balassi: Mennyei seregek, boldog tiszta lelkek,
Az Urra örökké kik az égben néztek,

3. Ötet teljes szíből ti mind dicsérjétek!

Fényes Nap világa, ez világ fáklyája,
Szép Hold, éj lámpása, csillagok sok száma,

9. Az Urnak szent nevét mindörökké áldja!

Tüzes hatalommal forgó ti nagy Egek,
S az nagy Tengerekkel együtt minden vizek,

12. Örök dicsérettel ötet tiszteljétek!

Világ fejedelmi, urak és fő népek,

Kik közösséggel bírtok s neki törvént tészték,

33. Öröké dicsérvén az urat féljétek!

Együgyü gyermekek, kegyesek, szép szüzek,

Felserdült ifjakkal, böcsülletes vének,

36. Dicséret töletek legyen ő nevének!

Mert ez az, az kinek hatalmában az Eg,

Neki enged Tenger, Meny s földi kerekség,

Segélli övéit, mint menyei felség. (47)

Molnár: Es minden mennyei seregec:

Az nap és hold, őt dicsérje

Minden czillagockal őszve.

Az Urat, ti magas egec,

Diczérjétek minden vizec.

.....

Es ez földön minden királyoc,

Minden népec, valahol laktac,

Es világi fejedelmec,

Kic nagy tiszteket viseltec.

Ifjac, leányoc és vénec

Az Ur Istent diczérjétec.

/CXLVIII. zsoltár/ (48)

A szemléltetés látszólag Balassi hatását jelzi erősebbnek; mellette olyan döntő érv áll, mint a felség - földi kerekség rímpár használata. Molnár oppenheimi énekeskönyvének "Az Istennek atyai gondviseléséről..." kezdetű, ismeretlen szerzőtől származó versében azonban ez a rímkapcsolat szintén felbukkan:

Meg foghatatlan kegyes Istenség,

Oeröcké való mennyei fölség,

Egész föld kerektség

Czak te tőled tápláltatic. (49)

Ehhez még hozzá kell tennünk azt, hogy Csombor Jó kimúlásért címmel látja el második versét, ami ugyancsak az oppenheimeri énekeskönyv hatása lehet. Ezek a példák állhattak előtte: Bátorítás halál ellen, Boldog kimúlásért való köniergés, Halott temetéskor való ének, Adgy idvösséges kimúlást. (50)

A Szenczi Molnár - Szepsi Csombor párhuzammal kapcsolatos gondolatainkat azzal zárhatnánk le, hogy Csombor egyéniségének, polgári írói programjának kialakításában a kortársak közül Molnárnak kell a legfontosabb szerepet tulajdonítanunk. Letűtjük közös jegyeinek kínálkozó kiemelése mellett bizonyítható, hogy Csombor ismerte Molnár munkáit, elsősorban oppenheimeri énekeskönyvét; versei, de még prózája is a zsoltárfordítások hatását mutatják. Kettőjük párhuzamba állítása, persze nem jelentheti Csombor túlértékelését. Írópárok, mint Balassi és Rimay. Életművük értékeinek különbözőségén túl, már Európa-élményük is minőségileg differenciálendő. Míg az évtizedekig Németország fejlett polgári kulturájú városaiban élő, mély és alapos műveltségre, európai hírvű tudósok, fejedelmek barátságára szerttévő Molnár életműve az elmaradott hazai viszonyok ellenére is kiteljesedett, addig Csomboré torzó maradt. Ő mindössze két évet töltött Nyugat-Európában: nem volt alkalma befolyásos pártfogók barátságának megszerzésére, s arra, hogy műveltségének alapos elmélyítése után írói terveit megvalósítsa. Hazatérve keserűen csalódik, papi palástot ölt, s Kassáról Varannó-

ra üldözve, elzárva újabb külföldi utak lehetőségeitől, egészen fiatalon: huszonnyolc éves korában meghal. Ha Molnár első hazatérése után itthon marad, talán ugyanez a sors éri, hisz Magyarországon már ő sem alkot igazán nagyot és újat. Molnár urópikus jellegű életművéhez mérve, az Europica Varietas tehát csak futó élmények gyűjteménye.

Molnár hatása természetesen mégis gyümölcsöző Csombor szempontjából: a vándordíák, vándortudós életforma és a polgári szellemű életmű megalkotásával járó nehézségek és buktatók egyértelmű vállalásában van igen jelentős szerepe.

III.

"MATTHAEUS SCARICAEUS IDEJÉBEN"

Csombor Márton a korabeli irodalom hatásainak befogadásán túl, a régebbi magyar hagyományban is kereste mintáit és elődeit. A kortárs Szenczi Molnár példája mellett jelentős ösztönzést kaphatott még Skaricza Máté /1544-1606/, világjáró ráckeevei prédikátor Szegedi Kis Istvánról írott életrajzi munkájából, melyet az Europica Varietas műfaji előzményeként, egyik forrásaként kell számontartanunk. ^① Hogy Csombor olvasta Skaricza Máténak Szegediről írott életrajzát, azt az Europica Varietas Párizsról szóló leírásának egyik hivatkozása igazolja:

Csombor:

/Franciaország/ "Városai megfogják számat..., kikről iob semmit ne szóljak, hogy sem mint az ő diczéretükben meg nem muljak. Gondold meg Párist, oh olvasó... Számtalan sok scholák vadnak ez városban... Matthaeus Scaricaeus in vita Stephani Szegedini írta, hogy ő idejében midőn néha.néha ez scholák vírágjukban voltanak, megh számláltatot harminz két ezer deák." ^②

Skaricza:

"Attigimus Gandavum civitatem permaximam. Inde per Ambianum et Clermonem Parrisios urbem vere sine pare et nulli sub coelo apulentia ac aedificorum nobilitate secundam, supra innumerum illum studiosorum globum, qui quandoque in flore ad triginta duo millia protestans solo intuitu..." ^③

Skaricza Máté Párizsról írott sorai magyar fordításban így hangzanak:

"Gandból... Amiensén és Clermonton keresztül Párizsba, ebbe a valóban páratlan városba érkeztünk, melynek gazdagságban és pompás épületekben nincs mása az ég alatt, még ha tekintetbe nem vesszük is a tanulóknak ama roppant tömegét, mely - mikor legnagyobb - csak úgy hozzávetőleg 32 ezerre is felszaporodik..." ⁴

A Vita Stephani Szegedini mindenekelőtt műfaji szempontból érdekes munka. Szorosan véve Szegedi életrajza, tágabban: önéletrírás, ugyanakkor azonban részletes rajza Skaricza Szegediével összefonódó életének is. Ez az összefonódás azonban egy helyen - abban az évben, amikor Skaricza külföldi tanulmányútra indul - hirtelen megszakad, s innen kezdve lapokon keresztül csak Skaricza Máté külföldi bujdosásának élményeiről olvashatunk. Az életrajznak ez a legérdekesebb része szinte önálló útleírás. A Vita Stephani Szegedini kettős életrajz tehát és ugyanakkor utinapló. Maga Skaricza így vall erről:

"Különben, ha ezeket, a miket néha-néha csak baráti körben szoktam elbeszélni, itt is előadnám, nem kerülhetném el azt az erős vádat, hogy nem Szegediről, hanem magamról írok, mint sokat tudóról, ámbár hogy ezeket és más egyebeket magamról ily bőven elbeszélem, azt hiszem, előadásom rövid összefoglalása által világosan bebizonyítom az olvasó előtt azt, hogy ilyen dolgokban én is sokat tapasztaltam..." ⁵

Csombor Mártont mindenekelőtt ezek az útleíró részek érdekelhették, ahol Skaricza 1569-1572 közé eső ausztriai, olaszországi, svájci, németországi, franciaországi, angliai, dániai, hollandiai, csehországi utazásának élményeiről esik szó. Csombor

Ausztria és Olaszország kivételével szintén megjárta ezeket a vidékeket és sokszor éppen Skaricza útvonalán haladt. Utaltunk már arra, hogy Csombor 1611-ben Erdély megszemlélésére indult, ahonnan Máramarost érintve "jöve ki viszontag hazáia felé." ⁶

A fiatal Skaricza "tanulmányainak öregbitése végett nagyobb helyet keresvén, Szegedi tanácsára" szintén Erdélybe indult, "s nem tért haza addig, míg Erdélynek és Székelyföldnek minnek minden nevezetesebb városát egészen Moldváig sorra nem járta." ⁷

Ahogy az Europica Varietast használták később utikalsuzul - pl. a sárospataki diákok -, úgy-forgathatta Csombor Márton hasonló céllal Skaricza munkáját.

A Szegedi-életrajz Olaszországról szóló sorai különösen felkelthették Csombor érdeklődését, mert az Europica Varietas-ban számos utalás történik Itáliára:

A lengyelországi "Baranov szép épületeckel olasz formára czináltatot Vár, kinek nagyobb része házattyának bátok /bádog/, nap fénléskor alig nézhet ember reá..."

A londoni "palotákat minden felől mulató kertek fogták be, és azon kivüli az városban számtalan sok Hársfáckal meghültetett sétáló helyek, jáczó kertek, el annyira, hogy Olasz Ország/on/ kívül nem hiszem, hogy egy Ország városát ezen fellet mutogathassa..."

Amsterdam "utzáin, nem külömben, mint Velenczének mondgyák, mindenütt halón járhat ember." ⁸

Csombor Márton mégsem látogatta meg Itália földjét, s hogy miért nem jutott el - bár bizonyára vágyott - Olaszországba, arra ugyancsak a Szegedi-életrajz ad választ. Szegedi és Skaricza merev kálvinisták voltak, ellenségei minden pápistáknak.

Az életrajz többször kikel ellenük, s egyik helyen Skaricza így ír:

"... a félénk tapasztalat megtanított engemet arra, hogy Olaszországnak minden valamire való városában az utasoknak és kevésbé ismert embereknek holmiját és ládáit nagyon gondosan átkutatják. De Szegedinek azon egyetlen szava, amellyel óva intett engemet attól, hogy az olasz hitet és észjárást magamba szívjam, megbékéltethetett volna engemet a pápaság területén való teljes megsemmisüléssel: hogy t.i. míg ezen katona engedelmes szolgálattól körülvéve fegyveresen őrzi a maga palotáját, az igaz hitű és evangyeliomi hitet valló emberekkel szemben mindig engesztelhetetlen dühvel lépnek fel azok, a kik titkos kémek gyanánt erre a célra mindenütt elhelyeztettek. Éppen ezért magából Rómából, Velenczéből, Firenzéből és Genuából ~~kik~~ hitők miatt ~~waká~~ menekült és kibújdosott számtalan férfiút találtam Genfben a legnagyobb örömmel és a hitők miatt való legnagyobb biztonságban, a hol én magam is szabadabban szólhattam már a hitről is..." ⑨

Az Europica Varietas íróját minden bizonnyal a Szegedi-életrajz fenti sorai riaszthatták el attól a gondolattól, hogy ellátogasson Itáliába. Ilyen előítéletekkel csak egy Bornemisza Péter tudott megküzdeni.

A Vita Stephani Szegedini útleíró részletein túl érdekelhette Csombor Mártont az a Skaricza-portré is, aminek szétszórt vonásaiból megrajzolható a szerző egyénisége, Skaricza Szenczi Molnárhoz, Csomborhoz mérhető karakter. Az Europica Varietas szerzőjéhez hasonlóan apró epigrammákban ad kifejezést érzéseinek, s ezekkel egyszersmind hangulatilag, tipográfiailag

úgy lazítja a prózai leírásokat, mint Csombor Márton. ¹⁰ A jellemző emberi apróságok iránt Skaricza is fogékony; nem mulaszt el pl. olyan dolgokat megjegyezni Szegediről, hogy elhízott testü, úszni nem tud, ha prédikátor társaival zsoltározik, ő énekli a basszust, hogy egy alkalommal a Duna sodró árja elvitte fehérneműjét, hogy öregkorában szeretett a kertben üldögni stb. ¹¹ Anekdotikus történetek, novellisztikus részletek a Vita Stephani Szegedini-t gazdagítják, hasonlóan az Europica Varietashoz. Különösen figyelemre méltó ezek közül Szegedi haláltusájának leírása, ¹² melyhez kapcsolódva utalhatunk az Europica Varietas rendkívül realisztikus részletére: a Szent Bertalan-éj ábrázolására, melyen "az meg dühöt ebek, az Romai Cernetesnek poroszlói, az Páristák" leöldösték a protestánsokat. ¹³

Az önéletírás-irodalom legfőbb jellemvonása: az érzések, gondolatok kifejezésének szükségszerű igénye azonban talán éppen ott nyilatkozik meg legjobban, ahol Skaricza arról ír, hogy rajzolgatni szokott. ¹⁴ Régi irodalmunknak egyetlen alakja az ugyancsak önéletíró Wathay Ferenc ¹⁵ mellett, aki maga illusztrálja műveit. Vallomásából tudjuk: a Teologiae sincerae loci communes Szegedit ábrázoló, meglepően karakterisztikus metszete, az ő munkája. Arról ugyan nincs tudomásunk, hogy Csombor is foglalkozott volna a rajzolás mesterségével, de erős képzőművészeti érzékét, a "szép figurás históriák," a "statuák" iránti érdeklődését az Europica Varietas bizonyítja. Rouenban pl. amikor a katedrálisban a húsvéti szertartásokat szemlélte, sokáig csodálta "az templomban lévő drágalátos szép öreg képet, kin az huszonegy tanácsbeli Jeruzsálemben lévő személyek, kik Jézust halálra szentenciázták, az három hamis tanúkkal és két

fő nótáriussal egyetemben voltak feliratva..." A gótikus táblakép annyira megihlette, hogy figuráit szereplőkké téve, a látottakból drámai jelenetet komponált. ⁽¹⁶⁾

Skaricza alakja ebből a szempontból azért is érdekes, mert pl. Nemeskürty István szerint a kor reprezentáns prédikátor írója: Bornemisza Péter - és sok társa - a tízparancsolat alapján elvet minden képi ábrázolást, világi hiúságnak tart minden képet, szobrot, még a szorosan vett egyházi vonatkozásúakat is. ⁽¹⁷⁾ Skaricza és Csombor képzőművészeti érdeklődésüket tekintve, abba a vonulatba tartoznak, amely "az építésre nagy hajlandóságot mutató," "architektúrát, mind civilist, mind militárist... akadémiákban tanuló" Bethlen Miklósban csúcsosodik ki, aki önéletírásában már részletesen leírja maga tervezte házának építését. ⁽¹⁸⁾

Horváth János állapítja meg, hogy Skaricza Szegedi-életrajza "nemcsak adatokat közöl, hanem a humanizmus és reformáció történetének és bajnokainak alapos ismeretével hősét e nagy szellemi mozgalmak áramlatába illeszti bele..." ⁽¹⁹⁾ Az Itáliát járt ráckevei prédikátor humanista ismeretei - bár csak egy-egy név jelzi őket - valóban figyelmet érdemlők. Erasmuson, Husz Jánoson, Savonarolán kívül említi Filippo Beroaldo, Leonardo Bruni, Callimachus, Pontano, Poggio, Gvarino és Janus Pannoniusunk nevet. ⁽²⁰⁾ Csombor Márton ezek közül természetesen ismeri Erasmust, Husz Jánost, de - mint következő fejezeteinkben részletesen tárgyaljuk - tud Leonardo Bruniról és Pontanoról is. Az a Volaterranus pedig, akire hivatkozva állítja Skaricza, hogy Janus Pannonius Gvarinótól tanult, Csombor Udvari Scholájának egyik fő forrása. Volaterranus, Bruni és Pontano, későhumanista olasz írók nevével Csombor Márton a Szegedi-életrajzban

találkozhatott először.

Skaricza Máté munkája már Magyarországon ismeretes lehetett Csombor előtt, s nem valószínűtlen, hogy annak útleíró fejezete kelthette fel benne azt a gondolatot, hogy peregrinációjáról egyszer ő is írásban fog beszámolni. Ha ez filológiailag nem is bizonyítható, a Vita Stephani Szegedini-t mégis az Europica Varietas műfaji előzményeként, irodalmi mintájaként kell számontartanunk. Az életrajzban kibomló írói egyéniség személyes példája ugyancsak hatással lehetett Csomborra.

A Skaricza és Molnár példája nyomán vállalt életszemlélet, az Europica Varietas bevezetőjének tanulsága szerint, a későbbiek folyamán Csombor Mártonban tudatos lett. E tudatosulásban európai vándorútja legfontosabb állomásának: a lengyelországi Danzignak van igen jelentős szerepe. Csombor hét hónapig tartózkodott a lengyelországi protestantizmus és késői humanizmus eme centrumában, s itt érték bújdosásának leggyümölcsözőbb hatásai. Az ő számára a danzigi tartózkodás kb. ugyanazt jelentette, amit Molnárnak Strassburg. Molnár Strassburgban ismerkedett meg a nagyvilággal és a könyv-világgal, a klasszikus műveltség alapelemeivel. ⁽²¹⁾ Csombornak erre Danzig ad lehetőséget, s fejlődése egyben kényszerűen meg is reked ezen a fokon; az ő életében már nem következik egy Heidelberghez mérhető európai művelődési központ nyújtotta hatások befogadásának lehetősége. Kettőjük Európa-élményének értéke éppen ezért nem nivellálható.

IV.

"BARTHOLOMMAEUS SCHACHMANNUS:
ASIAE, EUROPÆ, AFRICAE ULYSSES"

Csombor Márton "az 1616. esztendőben, idejének penigh 22 esztendeiben minden barátinak és jó akaróinak akarattyok ellen végzé azt, hogy amaz híres, neves Danczka városának Gymnásiumába tanúságnak okáért menne." ¹ Liskai Bálint deák társula hozzá, és a két "másoknak itéletek szerint igen készületlen, de az ő aránzásuk szerint jól fel készült vándor el indula Szepsiből május 15-én, az felül meg nevezett esztendőben." ² Május 30-án értek "az nagy hírű Beczkéd hegye alá," ³ és kb. egyhónapos vándorút után a Balti tenger partján fekvő Danzigba, ahol június végén Bartholomäus Schachmann lengyel diák társaságában azonnal beíratkoztak a gimnázium növendékei közé. Az iskola tanulóinak korabeli katalógusa így őrizte meg nevüket:

Bartholomaeus Schachman Dantiscanus

.....

M a r t i n u s S z e p s i U n g a r u s

Valentinus Liskai Ungarus ⁴

Csombor "Prúzországnak jobban meglátásáért." 1617 január 21-én indult tovább Danzigból, ⁵ tehát hét hónapig tartózkodott a városban. Mint már jeleztük, itt érték európai vándorlása alatt a legjelentősebb hatások. Híven példázza ezt, hogy útleírásában ötvenkét oldalon foglalkozik a danzigi viszonyokkal. Londonról és Párizsról pl. együttvéve sem ír ennyit. Prúzországról, Danzigról szóló leírását támasztja alá a legtöbb forrásmunkával. Cím szerint utal Munsterus Descriptio Prussiae,

Mechoviensis Cronica Polonorum, Schüttius Historia rerum Prussicarum c. munkáira, cím nélkül pedig Lasicius könyvecskéjére /Clades Dantiscanorum/. ⑥ E történeti, földrajzi műveket alaposan tanulmányozta, hosszan idézi állításait. ⑦

Csombor Danzig-leírásának bennünket érdeklő utalásai a város gimnáziumára és templomaira vonatkoznak. Danzig tizenkét temploma közül kettőről: "az Szűz Mária" és "az Gymnasium" templomáról szóló leírását idézzük, mert utazónk ezekben a sorokban vall egyik külföldi példaképéről, Schachmann danzig-i polgárról, majd pedig Bonifacio olasz vándorhumanistáról:

"Az Szűz Mária... Eötven két Oltár benne, azok között legnevezetesebb az, mely az Szent Dorottya Cápólnáiának előtt van, kinek csak az három fő Innep nap nitnak fel. Beszélgeti az kösség, hogy ez az Oltár az tengeren találtatott, és itéli, hogy nem emberi kéz, hanem Angyali munka által faraghtatott. De fides sit apud dicentem, ez bizonyos, hogy Bartholommaeus Schachmannus: Asiae, Europae, Aphricae Ulysses, nyoltz ezer forintot adott volna az városnak érte, ha az ő Exoticotamiomában hatták volna helyheztetni...

Három nevezetes Epithaphium benne: Dom. Cyrembergiacae, familiae Brandesiaceae, & Bartholommaei Schachmanni, az ki Európát, Ásiát, Africát be járta. Igen szép ez: Smaragd, Jáspis sok féle márvány köveckel ékesített." ⑧

Miért tartotta Csombor fontosnak, hogy Schachmann nevét feljegyezze? A Schachmannok Danzig legősi és legvagyonosabb családai közé tartoztak. Magyarországról vándoroltak Sziléziába, majd Danzigba, ahol nagy közigazgatási tisztségeket viseltek. B. Schachmann 1559. IX. 11-én született, 1592-ben Danzig es-

küdtbírája, 1594-ben tanácsosa, 1605-ben pedig polgármestere volt. 1600-ban kötött második házasságából hat gyermeke született, 1614. IV. 23-án halt meg. Már fiatalon nagy utazásokat tett, bejárta Német-, Francia- és Olaszországot, Egyiptomot és az egész Keletet. Krakkóban és Strassburgban egyetemi tanulmányokat folytatott és kiváló humanista műveltségre tett szert. Európai vándorútján a kor a kor neves tudósaival érintkezett. A strassburgi akadémia épp odaérkezésekor elűzött alapítóját, Johann Sturmot, a neves pedagógust pl. 1581-ben nordheimi birtokán látogatta meg. /Sturm a magyar diákok előtt is nagy becsületben állott, tíz évvel Schachmann látogatása előtt pl. Skaricza Máténk is tisztelgett nála, ⁹ Strassburgból szölván Csombor is megemlíti nevét./ Utazásaiból hazatérve, főleg keleten vásárolt műtárgyaiból régiséggyűjteményt állított össze. Életének eseményeiről abból a Szenczi Molnár Albert által is ismert Hadriánus Junius ¹⁰ és Zsámboki Jánosunk művei közé kötött érdekes emlékkönyvből tudunk, melyet halála után fia, az ugyancsak B. Schachmann örökölt. Az emlékkönyv fontos életrajzi, helytörténeti adatait Otto Günther német nyelvű tanulmányából ismerjük. ¹¹

Ifjabb B. Schachmann 1601-ben született és 1661-ben halt meg. Ő volt az, akivel Csombor 1616-ban együtt iratkozott be a danzigi gimnáziumba. A kortársai által "Asiae, Europae, Africae Ulysses" jelzővel tisztelt Schachmannról, a hasonlóan "polytropus Hungariae magnus" címmel illetett Csombor ¹² mindenekelőtt iskolatársától, ifjabb Schachmanntól hallhatott legtöbbet. De Schachmann tetteit halála után "az kösség is beszélgette," és Csombor Márton így jegyezhetette fel róla pl.

azt az apróságot, hogy a danzigi arzenál két lovas bábuja-
ra 3 ajándékozott fegyvereket, ¹³ s ezért említi meg, hogy város
három nevezetes kertje közül az egyik Schachmanné, "kin ins-
criptio vagyon:

Extruere patres nobis, nos posteritati,

Sic prius acceptum reddimus officium." ¹⁴

B. Schachmann életének megismerése jelenthette Csombor
számára az első komoly ösztönzést utazásainak tudatos folyta-
tásában. A gazdag danzigi polgár peregrinációi során nagy mű-
veltségre, gazdag élményanyagra és tapasztalatokra tett szert;
ezek biztositották hazatérése után hírnevét, megbecsülését, po-
zicióját. A szegény magyar vándordiak előtt - Schachmann élet-
útjának ismeretében - az itthoni érvényesülés hasonló lehetősé-
gei merülhettek fel már danzigi lakozása idején.

V.

"EGY IOANNES BERNARDINUS BONIFACIUS NEVŰ OLASZ"

Csombor Márton emberi és írói fejlődése szempontjából még fontosabbak számunkra azok a tanulmányok, melyeket a danzigi "Szürke Clastrombeli Gymnasium Templomá"-ban eltemetett, B. Schachmann által is értékelt Giovanni Bernardino Bonifacio, XVI. századi olasz vándorhumanista alakjával kapcsolatban kommentálhatunk. Az Europica Varietasban ezeket olvashatjuk róla:

"Ez után tisztességesb Templom az Szürke Clastrombeli, kit fellyebb Gymnasium Templomának nevezék, mivel hogy az Clastrombul schola fundáltatott. Felette nagy templom, két részre osztot, az egyik részben prédikálnak, az másikban az Ur vaczoráiához járuló népek zombat napon tanítatnak. Az birodalom benne vagyon az Helvetic Confession valókkal, kik mostan nagy Orghonát építenek.

Ninczen egy nevezetes Epithaphiumnál több /benne/, kit Schachman Bertalom egy Ioannes Bernardius Bonifacius nevű olasznak erigált, ki mikoron az Pápa haraghiát kerülván szabad számkivetésben ment volna vallásáért, és midőn Magyar Országot, Lengyel Országot, Franciát, Angliát, Scótiát, Dániát, Svéciát és Bécz Országot el járta volna, az Balticum tengeren naufragiumban szeme vilá-
gát el vesztette, és szerencsére Danckába vitetett az szél-
vésztl, az hol az polgárok holtáigh való eledelt és tisztességes temetést hólta után engettek neki. Ez fő ember által az Danckai Bibliotheca öregbítetett. Az Epitaphiomon képe kőből ki faragtatot, kinek fele felet ilyen írás vagyon:

"Az Epitaphiomon
képe kőből ki faraghtatot..."

Bonifacio danzigi síremlékének részlete

Destruat effigiem mox, ut solet omnia tempus,
Immortalem animam destruere haud poterit.

Alatta ez:

Ossa diu iactata nimis terraque, marique,
Hic requiem errorum denique repperiunt.

Ez templomban vagyon amaz fő Philosophus és Theológusnak koporsó köve, kin három czillag és három rósa vagyon ki faragva illen írással: Bartholomaeo Keckermannno & haeredibus. Ez Templomotis az Helvetica Confession lévőék birják." ①

Bonifacio és Csombor viszonyának tisztázásához a továbbiakban végigtekintünk az olasz vándorhumanista magyar vonatkozásai szempontjából is érdekes vándorútján. A kapcsolat tisztázását nagyban megkönnyíti, hogy Aldo Bertini nápolyi kutató tollából 1957-ben megjelent Bonifacio pályájának modern összefoglalása és értékelése. Kutatásaink során erre a tanulmányra támaszkodtunk. ②

Bonifacio a XVI. század második felének azon olasz szabadgondolkodói közé tartozott, akik az erősödő inkvizíció elől Európa országaiban vándorolva szoros kapcsolatba kerültek a reformációval, akik valamelyik protestáns európai város szellemi életére humanista műveltségükkel, erasmizmusukkal termékenyítően hatottak. A II. Zsigmond lengyel király anyjával, Bona Sforzával is kapcsolatban álló Bonifacionak éppen danzigi hatása a legfontosabb. Nem véletlen tehát, hogy Csombor Márton itt ismerkedett meg nevével.

Giovanni Bernardino Bonifacio a Brindisi és Taranto között fekvő Oriában született 1517. IV. 25-én. Apja, Roberto Bonifacio nápolyi családból származó királyi tanácsos, Oria városát ki-

tüntetésül kapta szolgálataiért II. Frigyesztől 1500 végén. A "marchese d'Oria" címmel, melyet fiai is viseltek, V. Károly adományozta meg. Öt gyemeke volt, köztük a legkisebb: Giovanni Bernardino gondos nevelésben részesült. Rómában, majd Nápolyban, később Franciaországban tanult teológiát, filozófiát, jogot, latint és görögöt. Híres nevelői voltak, akik közül a Bona Sforza felkérésére Lengyelország történetét megíró, Quinto Mario Corrado, neves filozófus volt rá legnagyobb hatással. 1536-ban meghalt apja, majd anyja, és Bonifacio Nápolyban telepedvén le, elfoglalta örökölt birtokait. Ettől kezdve szoros kapcsolatba került korának íróival és tudósaival. A világhírű velencei nyomdász, Aldo Manuzio utódai, az "aldinák" kiadói, neki ajánlották a Rime del Petrarca híres edícióját. Francesco Baldelli, Lelio Carani, mestere, Q. M. Corrado, s Lodovico Dolce, aki Ifigenia c. tragédiája bevezetésében így ír róla: "... non è dubbio che se al nostro secolo si trovasse Virgilio, nessun altro per Mecenate e giudice dei suoi poemi che lei sola elegerebbe" ³ - ugyancsak megtisztelték ajánlásaikkal.

Nápolyban töltött évei arra az időre esnek, amikor a spanyol származású Juan Valdés de Quenca és az olasz szabadgondolkodó hagyományt folytató Bernardino Occhino prédikátor szervező tevékenysége nyomán a városban megindult a reformáció eszméinek terjedése. Az új vallási gondolat híveinek száma hamarosan 3000-re emelkedett, az inkvizíció pedig ezzel párhuzamosan szervezte erőit: a külföldre szökő, vagy elfogott gyanúsítottak birtokait sorra elkobozták. Feltehető, hogy Bonifacio már ekkor érdeklődött a reformáció eszméi iránt, hisz elkobzástól féltett birtokainak egy részét 1546-ban önként felajánlotta a király-

ságnak, majd idejét ókori klasszikusok tanulmányozásának szentelve, teljesen visszavonult a közélrtől. 1566 végén azonban pénzvagyonát magához vette, váratlanul felkerekedett és Bázélbe utazott. Az inkvizíció szökött eretneknek nyilvánította és bírtokai a pápa unokaöccsére szálltak. Ezt megelőzően földjei jelentős hányadát eladta az 1556-ban Bariba visszatérő Bona Sforza lengyel királynőnek. Lengyelországhoz fűződő kapcsolatai ezzel kezdődnek.

Bázélben több mint egy fél évig tartózkodott /1557-58/: alaposan megismerte a reformáció mozgalmát, szoros barátságot kötött a város protestáns tudósaival. A legmelegebb szálak Bonifacius Amerbachhoz, az egyházatyák műveit kiadó híres nyomdász, Johannes Amerbach fiához fűzték. B. Amerbach Avignonba járt egyetemre, s visszatérése után a római jog tanára, majd a bázeli egyetem rektora lett. Amikor Erasmus 1556-ban meghalt, bírtokait szeretett tanítványára: B. Amerbachra hagyta. Amerbach ebből az örökséghől támogatta Bonifacio Bázélbe menekült antitrinitárius honfitársait: Bernardino Occhinot, Pier Paolo Vergeriot, Lelio Sozinit és Matteo Gribaldit, továbbá Sebastien Castelliot, a merrev kálvinizmussal meghasonlott neves francia teológust, Coelio Secondo Curionet, Kálvin másik ellenfelét. Amerbach bázeli háza ennek a Hans Holbein festővel kiegészült szabadgondolkodó társaságnak nyújtott otthont és vitalehetőséget. Bonifacio, Amerbachon kívül Castellioval és Sozinivel került közelebbi kapcsolatba /az utóbbival több levelet is váltott/. E bázeli tartózkodásnak fontos mozzanata még, hogy 1554-ben "De haereticis." címmel, tiltakozásul servet kivégzése ellen, érdekes viatirat jelent meg a városban a vallási türelemről. A műnek sem szer-

zője, sem kiadója nincs feltüntetve, de gyanítható, hogy a Bellius álnéven szereplő Castellio vezetésével, Curione, Sozini és mások mellett Bonifacio is részt vett megalkotásában, vagy legalábbis anyagilag támogatta a vállalkozást. ⁴ Castellioék művére még a megjelenés évében válaszolt T. Beza, s támadta a radikális francia reformátor híres bibliafordítását is. A vitába a magyarországi antitrinitáriusok is beleszólnak; Pirnát Antal megtalálta Jacobus Paleologus "Theodor Bezae, pro Castellione et Bellio" c. 1575-ben készült vitairatát. ⁵

Bonifacio 1558 tavaszán annak reményében, hogy rövid időre hazatérhet, Velenóébe indult. Az inkvizíció azonban hamarosan feljelentette; Triesztbe kellett menekülnie, majd Aquileába, ahol a Szenczi Molnár Albert által is ismert Pier Paolo Vergerio capodistriaei püspök barátaival találkozott. ⁶ Velenécét érintve 1560-ban Lengyelországba indult.

Lengyelország meglátására két tényező ösztönözhetette. Egyrészt rendezni akarta II. Zsigmonddal Bona Sforza fennmaradt tartozását, ugyanakkor békés élet után vágyva, a vallási villongásoktól viszonylag mentes lengyel földön vélt nyugalmat ~~ak~~ találni, aholakkor volt legerősebb a reformáció, különösen a lutheranizmus hatása. Itt működött Lismanius, Bona Sforza gyónatója, a már említett Pier Paolo Vergerio - akinek különösen a protestáns lengyel egyház megszervezésében vannak érdemei -, az antitrinitárius Lelio Sozini és a Magyarországról 1560-ban visszatért Giorgio Blandrata. Maga Csombor Márton így jellemzi a lengyel vallási állapotokat *Europica Varietasában*:

"Vallások főképpen három: Pápista, Reformáta és Ariana. Az reformátusok viszontag két részre oszlatnak, mert avagy ollyak,

kik Luther Mártonnak az vallásban követői, avagy Cálvinus Jánosnak. De ~~sz~~ ezek oly igen egymást értik és az Pápistaság ellen oly egy arányú szívet viselnek, hogy soha ők egymás között, főképpen az tanítók, nem veszekednek. Okát azt ítélem lenni ez szép egygyességnek, hogy egyik rész sem veszi bé az Concordia könyvét, az igaz Augustana Confessionak pedig mind az két rész örömet, az mint ahogy méltánis, aláír, és az Szent Írás után legh nagyobb böczületben azt tartja." ⁷

Első lengyelországi tartózkodásának benyomásairól Bonifacio ugyanilyen hangnamben nyilatkozik egyik Castelliohoz írott levelében. ⁸

Az ekkor már augustána confessiót követő olasz humanista mégsem maradt sokáig lengyel földön. Kalandor szenvedélye néhány évre Brnoba vitte /1562-66/, ahonnan 1564-ben azzal a szándékkal tért vissza Krakkóba, hogy Erdélybe utazzon. Erdélyi útja azonabn pénzügyi zavarok következtében nem valósult meg, csak Lambergig jutott el. Ujra Brnoba telepedett le, majd Bécsbe távozott, ahol 1566-ban megismerte Georg Tannert, Bornemisza Péterünk egykori ~~konzultáns~~ tanárát. Az ugyancsak világjáró, Olaszországban is megfordult Tanner és Bonifacio jól megértették egymást: többször vitatkoztak teológiai kérdésekről. ⁹ Irígyeinek zaklatása elől hamarosan Bécsből is távoznia kellett. Az időközben elhalt Bonifacius Amerbach nagyműveltségű fiát, Basilius Amerbachot azért kérte arra, hogy peregrinációjának első állomása, Bázel közelében vásároljon számára kis birtokot. A letelepedésre azonabn csak egy év után nyílt alkalma, előbb tehát könyvtárának állományát gyarapítani rövid körutat tett: megjárta Lyont, Párizst, Londont.

Végre 1567 nyarán a Bázeli melletti Lorrachban letelepedhetett. Itt is maradt tíz évig. Lorrachban újra csak klasszikusok műveinek tanulmányozásával, s ekkor már 2000 darabból álló könyvtárának gyarapításával töltötte idejét. Könyvgyűjtő utakra: Strassburgba, Bécsbe, Nürnbergbe, innen is ellátogatott Lorrachban írta latin nyelvű himnuszait és epigrammait.

1577-ben Nürnbergbe költözködvén át, Filippus Camerarius humanista jogtudóssal ismerkedett össze, aki akkor írta "Opere horarum subscīvarum sive meditationes historiae auctores quam antea ~~vixit~~ editae" c. munkáját. Az 1602-ben Frankfurtban megjelent könyv előszavát, barátságuk jeléül az a levél képezi, melyben Bonifacio kifejti: hogyan kell olvasni a történelmet? 10

1578 és 1583 között életéről nincsenek adataink, 1585-től 1591-ig szintén nem tudjuk pontosan hol járt. Alighanem ezekben az években fordulhatott meg Erdélyben. 11 1585-ben Litvániában bukkant fel, 1591-ben pedig Londonban lakott Orazio Palavicinonak, Erzsébet királyné olasz bankárának házában.

Londonban többször meglátogatta egy bizonyos Theophilus Homodei nevű danzigi orvos; Bonifacio az ő tanácsára határozhatta el, hogy áttelepszik Danzigba. 1591 augusztusában indult útnak, de hajója a kikötő előtt viharba került, vagyona és könyveinek egy része tengerbe pusztult, maga pedig szeme világát veszítette el. Johannes Lux, danzigi kereskedő tanácsára, hogy megélhetését biztosítsa, 1591 szeptemberében csonkán is nagyértékű könyvgyűjteményt a danzigi gimnáziumnak adományozta ezzel a jellemző feltétellel: "questi non giungano mai nelle mani e nel potere dei diabolici... che si fecero altrimenti intitolare falsamente gesuiti, i quali erano più cattivi nemici di Dio e di tutti i fedeli cristiani..." 12 A városi tanács

viszonzásul heti egy magyar "gulden"-t szavazott meg asztaltartására, könyveit a gimnáziumban gyűjtette össze, s itt jelölték ki lakását is. Bonifacio, az eddigiekhez hasonlóan, Danzigban is sok barátra lelt. Baráti köréhez tartozott B. Schachmann, Csombor említett példaképe és Andreas Welsius professzor, aki halála után összegyűjtötte és kiadta epigrammáit, himnuszait, megírta életrajzát. ⁽¹³⁾

Bonifacio 1597. III. 24-én halt meg Danzigban, a gimnázium templomába temették. Emlékére B. Schachmann, akkori proconsul díszes epitáfiumot állíttatott. A síremlék ma is épségben lévő, Csombortól fentebb idézett feliratát egészében közöljük, mert mint látni fogjuk, utazónk főleg ebből merítette Bonifacióról szóló sorainak adatait:

"Destruat effigiem mox, ut solet omnia, tempus,
immortalem animam destruere haud poterit.

Joanni Bernhardino, Roberti f/ilio/, Andreae n/epoti/,
Bonifacio Marchioni Oriae terraru/m/q/ue/ Francavillae et Casalis Novi D/omi/no Ann/o/ Chr/ist/i MDXVII non sine omine VII.
K/a/l/endas/ Maias nato; Romae, in Galliis, in Hisp/ania/ eruditus o itorum/ studiis cum laude operato; acad/emiae/ et urbis Neapolitanae p/ost/ p/at/rem iusticiario haereditario; sed enim in medio Hispan/iensis/ ibid/em/ inquisit/ionis/ furore agnita ex script/is/ Melanchth/onis/ E/van/g/el/ii luce Paulo p/ost/ exsuli voluntar/io/; ac primo Venetias, dein/de/ ob iratti pontif/icis/ insidias per Helvet/iam/ in German/iam/ et ad Wormatiense colloq/ium/ delatio postque totos XL a/nn/os per utramq/ue/ German/iam/, Polon/iam/, Lituan/iam/, Hungar/iam/, Constantinop/olitanam/, Angli/iam/, Scot/iam/, Dan/iam/, Suec-

/iam/ peregrinatio; ex Anglic/ano/ demum itinere coecis subito oculis misere heic naufrago; abq/ue/ senatu incl/yto/, cui bibliothecam - praese/nti/s exsiliu solatium - legavit, per sexenn/ium/ ad morte/m/ usq/ue/ liberaliter habito; Italarum in simili causa exsulum facile primo polyglotto, polyhistori, polytropo laudatissimo Bartholomaeus Schachmannus repub/licae/ praeconsul aram hanc postumam ut tam rarae virtutis ad posteros monumentum, ita humanitatis sibi olim Europae, As/iae/ et Afric/ae/ lustratori ab externis p/rae/stitae hostinentum prixa v/ato/ sumptu vol/ens/ lubenq/ue/ s/acravit/. O/biit/ piiss/im/ et octogenarius, per o/mn/e aevum coelebs et abstemius adeoq/ue/ Bonifaciorum ultimus, a/nno/ C/hristi/ MDXCVII. IX. K/a/l/endas/ April/es/.

Ossa diu iactata nimis terraque marique

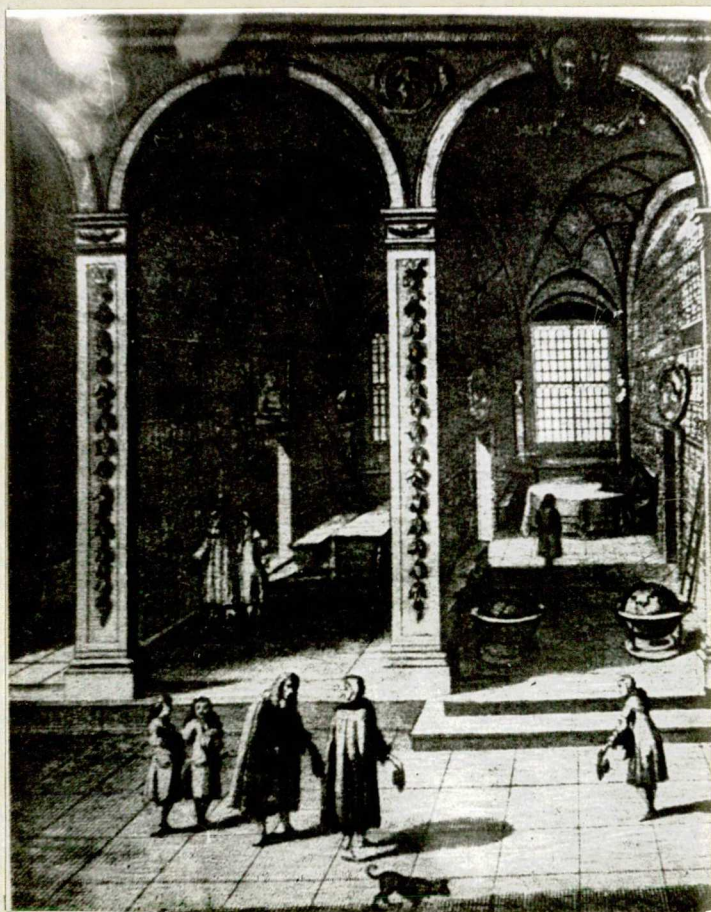
hic requiem errorum denique repperiunt." (14)

Csombor Márton azonban nemcsak a sírfelirat nyomán ismerhette Bonifaciot. Említettük már, hogy együtt tanult ifjabb Schachmannal, akitől sokat hallhatott apja barátjáról. De Bonifacio-ismeretének van biztosabb nyoma is. Feljebb utaltunk arra, hogy az olasz humanistát könyveivel együtt a gimnáziumban szállásolta el a danzigi városi tanács. Csombor ugyanebben a gimnáziumban tanult; templomát Szürke Clastrombeli templomnak, az Gymnasium Templomának nevezi, mivel hogy az Clastrombul Schola fundáltatot, a azt írja: Minden Templom mellett egy egy Schola vagyon, kinek mindenike az templomrul neveztetet el. (15) Wolter von Holten danzigi polgárnak a város "Libro Causarium"-ában található, 1600-ban írásba foglalt, Bonifacio-ról tett vallomása: "... lo aveva conosciuto per la prima volta

nel Collegio o Monastero dei Monaci Grigi...," ¹⁶ s az a tény, hogy a gimnázium templomát ma is nevezik Szürke Barátok Templomá-nak /Grau-Mönchen-Kirche/, ¹⁷ igazolja állításunkat. Amikor tehát az Europica Varietas azon sorait idézzük, melyek a gimnáziumról és annak könyvtáráról szólnak, Bonifacio danzigi lakozásának színhelyét és a könyveit tartalmazó bibliotékát is bemutatjuk:

"Szép Scholák vadnak ez városban, kiknek elő járóia az Szürke Clastromból fordítatot Gymnasium. Ez épület felette szép módgyával rendeltetet, foglal bé, itéletem szerént, annyi helyet, mint Tokay Vára környös körül; felette szép bót hytásoc-
kal, mint az Cassai el romlot Clastrom. Építetet felső palotá-
iában hatvan kamora, melyekben régen barátok, mostan deákok ~~xxx~~
~~xxxx~~ laknak. Az ablaka felet öregh írással ez vagyon írva:
SILENTIUM.

Az alsó része az épületnek szép Auditoriumockal, professo-
rok házával ékesítet. Bé menőknek job kézre vagyon az Auditori-
um Philosophicum, annak utánna az Oeconomia, az hol az nagysá-
gos és eszes Tanáczt tart mindenkor harmincz két deákot maga é-
telén és italán, kiben énis három holnapig voltam. Ennek véghi-
ben az nagy Auditorium, kiben amaz jó emlékezetű Keckerman ta-
nitot... Ez említet Auditoriumnak aytala előtt az fő Mester há-
za, honnan, ha ember az udvarra ki tekint, megh láttya mindgyárt
az professorok házát, kik szép módgyával egymásba vadnak ragaz-
tatván. Viszontag az Clastromból ki menőknek job keze felől va-
gyon az Secunda, tertia, quarta Classis, a z B i b l i o t -
h e c a , m i n d e n f é l e s o k k ö n y v e c k e l ,
sok Astrolabiumockal, Spahaerackal és egyéb deáki eszköcckel

"Az Bibliotheca
minden féle sok könyveckel... rakva"

A danzigi gimnázium XVII. századi
könyvtárának részlete

rakva. Többi között vadnak régi viasz táblák, melyekre az Régi Rómaiak, még míg ez papiros nem találtatott volt, írtanak. Ide hordták bé az Keckerman könyveitis halála után, kik minden kötes nélkül csak öszve varva és ki metzve vadnak. Mellette az Inspector háza, azontúl penig az Anatomicum Auditorium, ki nem tudom, az professorok, avagy penig az Auditorok restsége miat ott laktomban nem virágzott.

Fő professorok voltanak ezek: Jacobus Fabricius Theologiae D., Georgius Pauli similiter Theologiae D., Joachinus Olasius Medicinae D., Petrus Bruncovius Juris et Historiarum Professori, Petrus Crugerus Matheseos Profes., Petrus Lossius Eloquentiae, Andreas Hoierus Logices et Graecae linguae Profes. Ezen kívül voltanak sokan, kik az többi Classisokban tanítottak." (18)

Irodalomtörténeti szempontból Csombor Bonifacio-ismeretének legfontosabb eredménye most már az lehetne, ha bizonyítani tudnánk, hogy nemcsak példaképét látta az olasz humanistában, hanem kézbe is vette értékes könyvtárának darabjait, művei számára merített belőlük. Vegyük szemügyre tehát ezt a könyvgyűjteményt.

Bonifacio egészen fiatalon kezdett könyveket gyűjteni. Európai peregrinációja nemcsak menekülés volt az inkvizíció elől, hanem egy óriási könyvgyűjtő út is, melynek során állandóan véle utazó bibliotékája egyre gyarapodott. Könyvtára, a danzigi hajótörés után készült katalógus szerint, (19) 1318 kötenyi 1163 művet foglalt magába, s voltak igen értékes darabjai: egy 1476-ban nyomtatott Vulgata, sok kódex, kézirat stb. Főleg görög és latin klasszikusok, középkori etyházatyák, s a

reformáció íróinak könyveit gyűjtötte, de szép számmal találhatunk könyvtárában olyan műveket is, melyek a kor tudományos és irodalmi életének legfrissebb termékei. A teológia, filozófia, történettudomány, matematika, csillagászat, földrajz és orvostudomány mellett élénken érdeklődött a szépirodalom iránt is. Hetven darab olasz nyelvű könyve volt, köztük: Aretino, Ariosto, Bembo, Bandello, Berni, Boccaccio, Cavalcanti, Dante, della Casa, Machiavelli, Petrarca munkái stb. Érdekességként megemlíthetjük, hogy volt két magyar szerzőtől származó műve is: Izabella királynőhöz fűződő kapcsolatairól ismert, neves brassói tipográfusunk, Monter János "Rudimenta Cosmographiae" c. földrajzi munkája ⁽²⁰⁾ és a Lengyelországgal szintén kapcsolatban álló Dudith András "Vita Poli cardinalis"-a. ⁽²¹⁾

E vázlatosan ismertetett bibliotékával vetette meg Bonifacio a danzigi városi könyvtár, a mai "Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk" alapjait, s e könyvgyűjteményben bön-gészett Csombor Márton.

Feltételezésünk állításához próbáljuk részletesebb vizsgálat alá venni könyveinek forrásait. Az *Europica Varietas* főleg személyes élmények, látott, hallott és tapasztalt dolgok leírását tartalmazza. Csombor azonban állításait olykor olvasmányélményekre, forrásokra való hivatkozásokkal támasztja alá, s utalásai legtöbbször elgondolkoztatják a mai olvasót: hol kerülhettek kezébe az általa használt, Magyarországon többnyire ritka, vagy egészen ismeretlen munkák? Összefoglalóan azzal válaszolhatunk, hogy a danzigi gimnázium Bonifacio alapította könyvtárában.

Igy a már említett Sebastian Münster Cosmographia Univer-

salis-ának bázeli, latin nyelvű kiadása megvolt Bonifacio könyvei között. (22) E munkára Csombor így hivatkozik:

"Prúz Országának az Munsterus descriptioja szerint, in descriptione Prussiae, oly gyümölcz termő földe vagyon, oly bő vizei vadnak, oly gyönyörű és boldog tartomány, hogy ha az Jupitert alá vetnék az égből, soha job földre nem eshetnék Prúz Országánál." (23)

Csombor ugyancsak Lengyelország leírása közben /Tarnovról szólván/ egy bizonyos Cardanus könyvet emlegeti:

"Tharnov határán nem tudom miképpen, találtak volt egy darab aranyat, mely az Urnak fülében esvén, ítélte, hogy ott Arany Bányának kell lenni; nagy költséggel ezért Bányászokat szerzet és szertelen nagy hiában való munkát czelekedtetet, úgy annyira, hogy ha ember láttya, el czudálkozik rajta, de egy bakpa erő hasznót sem talált. Én hiszem: sem ő maga, sem Consiliáriusai nem olvasták az Cardanus könyvét "de Notis inveniendorum Metal-lorum," mert bizony ott az agyagos helyen nem kellett volna aranyat keresni, hanem ha csak el töttet." (24)

Nem valószínű, hogy a cinquecento leghíresebb olasz természettudósának, Gerolamo Cardanonak könyve Kassán hozzáférhető lett volna. Ellenben megvoltak Cardano művei Bonifacio könyvtárában! (25)

Pietro Bembo leveleit Csombor Márton szintén Bonifacio bibliotékájában olvashatta; a katalógusban ugyanis szerepel Lettere del Bembo címen a nagy humanista leveleinek római kiadású gyűjteménye. (26) Bemboról /az Europica Varietasnak ismét csak Lengyelországról szóló részében!/ ezeket olvashatjuk:

"Prúzországnak vagyon egy Académiája Regiomonti, Király-

hegyen, az hol amaz Német Poéta, az Georgius Sabinus régen tanított, ki idejében mégcsak Gymnasium volt, de ő nyerte meg az Pápától és Carolus Quintus Római Czászártól Petrus Cardinál által az Academia privilégiumát, az mint meg tetzik Bembusnak és Sabinusnak egymáshoz írt levelekből." (27)

Bembo olaszul írta leveleit, olvashatta-e azokat Csombor egyáltalán? Minden bizonnyal, hisz kassai pártfogói szerint többnyelvűt ismert, (28) és útleírásában maga is tanúsítja: ha "kiczint" is, de tudott olaszul:

"Londonban... mindenek előtte az népnek deáktalanságán czudálkoztam, mert három egész utzán: kalmárok, szöczők, szabók között fel menvén, nem találtam egy embert, az ki velem deákul tudott volna beszélleni, hanem sockára találtam egy olaszra, kivel az mi kiczint tuttam, olaszul vesztegettem." (29)

Még érdekesebb adatok birtokába jutunk, ha Csombor második könyvének, az Udvari Scholának forrásait vesszük vizsgálat alá. Csombor erkölcsgyűjteménye előszavában így hivatkozik irodalmi mintáira:

"Iratnac nagy sokan ilyen életnek reguláját. Irt volt Seneca az ő feslet erkölczü Tanítványának, az Neronac, írt Aristoteles az ő Nicomachusának, Aretinus Galeotusnac, mostani Angliai Jakab Király az ő fiának /melynek fordításában sokat munkálkodot az Tiszteletes Szepsi Korocz György, nékem mindenkoron jó akaró Uram/, írt Socrates Demoniusnac, kinek-kinek az ő kedvesere volt gondgya." (30)

Seneca, Aristoteles, Socrates, Szepsi Korocz György műveit még könnyen odaképzeltetjük az Udvari Schola írása közben

Varannón nevelősködő Csombor íróasztalára, Aretino munkáját azonban aligha! Csombor itt Leonardo Brunira /1370-1444/, az arezzoi születése miatt L. Aretinonak is nevezett kiváló olasz humanistára utal, aki Coluccio Salutati és Pier Paolo Vergerio mellett a Petrarca utáni firenzei humanizmus legjelentősebb alakja. ³¹ Bruni Isagogicon moralis disciplinae ad Galeotum Ricasolanum címmel írt erkölcsgyűjteményt. Erre a nem annyira fontos, de annál inkább ritka műre hivatkozik az Udvari Schola írója. Ebbe is ~~Rex~~ Bonifacio könyvtárában pillanthatott bele, ahol "pure scritto su pergamena", két másik Bruni munkához kötve ma is megtalálható. ³²

Az Udvari Schola újsztoikus szemléletű erkölcsstanító anyaga ókori auktorok közhelyszámba menő bölcs mondasain kívül, főleg XVI-XVII. századi példatárak, locus communisok, morális kompilációk, memorábiliák, anekdótagyűjtemények anyagára épül. Ezek az érdekes, olykor csodás történeteket, nagy emberek tetteit elbeszélő művek a XVI., de még a XVII. század írója előtt is nagy becsben állottak. Bármilyen témához nyújtottak bizonyító anyagot, a rájuk való hivatkozás egyet jelentett a történeti hűséggel. A műfaj humanista hagyományok szülötte; az egyéniség iránti érdeklődés, az írói életrajzok divatja a humanizmus korában kezdődik. ³³

Csombor Márton ezt a humanista hagyományt folytatja Udvari Scholájában; erkölcsstanító könyvecskeje inkább példatár, humanisztikus, világi történetekkel teletűzdelt kompiláció, mint szorosan összefüggő vallásos elmélkedés. Erdélyi János már száz évvel ezelőtt kiemelte Csombor meglepően nagy olvasottságát, ³⁴ azonban máig sem kaptunk választ arra a kérdésre, hol kerülhettek Csombor elé azok a művek, melyeket lépten-

nyomon. idéz? A fontosabbak mind Bonifacio könyvtárában állhat-
tak rendelkezésére.

A továbbiakban néhány jellemző szövegpárhuzammal illusztráljuk: Csombor Márton valóban használta e Bonifacio bibliotékájában meglévő példatárakat.

Volaterranus /Raffaele Maffei/ nálunk is igen népszerű, Balassi és Skaricza által is kedvelt enciklopédiája /Commentariorum urbanorum octo et triginta libri/ ⁽³⁵⁾ ugyan itthon is kezebe kerülhetett, mégis úgy gondoljuk: először Bonifacio könyvgyűjteményében találkozhatott vele. ⁽³⁶⁾ Csombor a következő idézetekben hivatkozik Volaterranusra:

"Aghato három egész eszten-
deigh szájában követ viselt, s-
úgy szoktatta maghát az halga-
táshoz. Volaterranus írja lib.
21."

"Olvassuk amaz Aristogiton
Athenasbéli Orator felől, hogy
oly szentelen volt, hogy az e-
gész város szentelenséghe miatt
ebnek nevezte. Volater. lib.
13." ⁽³⁷⁾

"Aghato abbas per trien-
nium lapidem ore continuit, ut
tacere disceret."

"Aristogiton orator Athe-
niensis impudens, ex quo canis
vocatus ab Atheniensibus..." ⁽³⁸⁾

Az Udvari Schola kétségtelenül legérdekesebb, Dantéről
szóló története után nincs ugyan odajegyezve: honnan merítet-
te Csombor Márton, mégis megállapítható, hogy forrása Volater-
ranus enciklopédiája volt:

"Az Dantes nevü fő Poeta
nem mértékelheté megh haraghi-

"Accidit ea tempestate ut
bellum Veneti Guidoni muoerent.

át, az mellyet szüvében fogadtott vala az Gvdo Polentanus ellen, kiötet, midőn az Velenzés Vrak követségben hozzáia küldötték vala, megh nem hallgatta vala, mely dolgon úgy meggharaguvék az Dantes, hogy mindjárt haraghiában megh halá." (39)

Dantes igitur orator missus de pace, minime ab eis acceptus est. Reuertens itaque Rauennam rebus infectis paulo post morbo contracto uti existimatur ex animi dolore extinctus est: anno aetatis LVI." (40)

Valerius Maximus római történetíró századok folyamán át rendkívül népszerű példatára, a Factorum et dictorum memorabilium libri novem, ugyancsak kedvelt forrása volt Csombor Mártonnak, s ez a munka szintén szerepel Bonifacio könyvjegyzékében. (41) Csombor így idézi történeteit:

"Jáztotatá ez világh Policratest, Samos szigetbélieknek Feiedelmeket, ki felől Valerius Maximus azt írta, hogy soha életében kárt nem vallott; szép arany gyűrőjét az tengerbe bétette, hogy csak egyszer kárt vallana, de az mely hal el nyelte vólt, annakutánna konyháiára hozták, és az gyűrőt benne megtalálván, viszontagh az királynak bét vitték; immár annijra volt iól dolga, hogy soha nem kételkedet ez világnak tökéle-

"Ad invidiam usque Polycratis Samiorum tyranni abundantissimis bonis conspicuus vitae fulgor excessit; nec sine causa. Omnes enim conatus eius placido excipiebantur itinere: spes certum cupitae rei fructum apprehendebant: vota nuncupabantur simul, et solvebantur: velle ac posse in aequo positum erat. Semel dumtaxat vultum mutavit, perquam brevi tristitiae salebra succussum, tunc cum admodum gratum sibi

tes barátságában, azon közben Dariusnak egy Orontes nevű Capitánnya elfoghta és az Micalesum hegyén keresztfára feszítetése." ⁴²

"Emlékezik Valerius Maximus, úgy tetszik, lib. 5. egy hálaadó Aszszonyállat felől, s azt írja: Egy időben vólt foghságban néminémű vétkeiért egy öreg ember, ki oly sententiával sententiáztatot vólt megh, hogy az foghságban éhel ölettetnék megh; mint löt az dolog, ment az Tömlözt tartó eleiben az fogoly embernek leánya, ki akkor szoptató Aszszonyállat vala, sok sírással nyerte megh azt, hogy míg az Attya éhel megh halna, ő néki lenne szabad iárása az tömlöztben, de mikor bé megyen vala, hogy semmi féle e-

annulum de industria in profundum, ne omnis incommodi expers esset, abiecit. Quem tamen continuo recuperavit, capto pisce, qui eum devoraverat. Sed hunc, cuius felicitas semper plenius velis prosperum cursum tenuit, Orontes, Darii regis praefectus, in excelsissimo Micalensis montis vertice cruci affixit." ⁴³

"Idem praedicatum de pietate Perus existimetur, quae patrem suum Cimona consimili fortuna affectum, parique custodiae traditum, iam ultimae senectutis, velut infantem pectori suo admotum aluit. Haerent ac stupent hominum oculi, cum huius facti pictam imaginem vident, casusque antiqui conditionem praesentis spectaculi admiratione renovant; in illis mutis membrorum lineamentis viva ac spirantia corpora intueri credentes. Quod necesse est animo quoque evenire, aliquanto

ledelt bé ne vinne, tölt sok idő benne, az vigyázók czudálkoztanak rajta, hogy az ember éhség miatt oly sokkáigh megh nem halna. Egykor bé mene az Aszszony, vigyáznak utánna az őrizők, tehát láttyák, hogy az édes Attyának száíában szoptató emlőjét adta, s-úgy szoptatytta. Ez nagy kegyességet látván, jelentik megh az tanácznak, az tanác ez dolgon el czudálkozáék, és nem gondolván az öreg embernek vétséghével, az leánji kegyes indulatért az tömlöztből őtet fel szabadítá." ⁴⁴

efficacior pictura literarum, vetera pro recentibus admonitio recordari." ⁴⁵

Valerius Maximus nyomán készült Baptista Fulgosius XVI. századi példatára, a Factorum dictorumque memorabilium libri IX. és ugyancsak megvolt Bonifacio könyvei között. ⁴⁶ Csombor előtt Balassi Bálint és Magyar István ⁴⁷ már használták. Az Udvari Schola érdekes történeteinek legtöbbje Fulgosius példatárából származik:

"Mit nem igére az szerencze, s ez világh amaz Istentelen tizenharmadik János Pápának, ki mind azon által az Római polgároktól megh fogataték és nagy gyalázatosan öletteté meg az

"Adsacerdotalem quoque ordinem convertere orationem oportet, ut eorum status quem permulti a varietate tutum arbitrabantur intelligatur, non minus quam caeteras humanas

tömlötzben. Fulgosius lib. 6."

"Boetiában egy Scedasus nevű ember házához szállott volt bé két iffiú, kik Scedasusnak baráti vóltanak, de midőn ő maga hón nem vala, két szép eladó leánya gazdálkodnék, igen igen emberségesen az két iffiúnak, ezek tellyesek lévén rút kívánsággal, erőszakot czelekettenek az két szűz lányon, kik meg várván, hogy az latrok házokból el mennének, mind az kető az ház közepén egy hássárral által ütötte szivét és az Atyuktól halva találtattak; akarták ezzel megh bizonyítani, hogy ha külső testi szemérmetességek megh fertesztetett, belső szüvbéli tisztasághok álhatatosan megh maradot. Fulgos. lib. 6. cap. 1."

res in fortunae arbitrio esse. Experimento ita esse Joannes XIII. Pontifex docuit, qui populo Romano ad arma per seditionem compulso in vinculis habitus miserrime diem obiit, ut quidam tradidere fame confectus."

"Insigne quoque pudicitiae exemplum illud fuit quod duae Leuctris Scedaso patre in Boetia ortae virgines aediterunt. Nam cum absente patre duos iuvenes pro veteri hospitio domi excepissent ab iis uim passae eodem ferro die postera ambae concordēs cum prima eousa alteri eius usum concessisset; se interemerunt. Hoc testimonio declarantes, et si corporibus vis allata erat, animos tamen culpae insontes mansisse."

"Baptista Mirandulanus, midőn vitézi módra az Baynokia ellen ki ment volna, és az Baynok előttte magát el reytette volna, úgy meg haraguvék, hogy haragiában lováról mindgyárt le fordult és halva találtatott. Fulgosius lib. 9. cap. 12."

"Rettenetes vad az Tigris, de mind azon által egy Demetrius Physicus írta felőle, hogy abbanis az háládatossággal megh találtatott. Hozza elő Fulgosius lib. 5. cap. 3. hogy egyszer az Tygris vad egy mély árokban eytette vőlt bé oly szoros helyre az fiát, hogy semmi módon onnan ki nem vehette; azonközben állotta megh az közel való utat, mellyen midőn egy embert meg

"Idem Baptiste Mirandulano Ferrariae contigit, cum inclusus circumsepto dimicaret. Nam cum hostem ingenti animo invasisset et is territus eum fugeret statim in equo nutare Baptista coepit. Itaque cum putaretur vulnus accepisse exarmatus, sine ullo vulnere imosine illatae percussionis fingi mortuus est inventus, magna astantium admiratione. Inter quos ego quoque intersui in eorum numero, quibus indicandi de perduellibus datum onus fuerat."

"Feritate insigni interbruta omnes pantheram putant et tamen a Demetrio physico traditum est, cum in fossam pantherae catuli cecidissent, matrem in celebram viam profectam. Cum homine conspicata esset, qui Philenis philosophi parens fuit, lemiter ut poterat mordicus apprehensa eius veste, ad locum in quem catuli conciderant deduxisse. Et quan-

látot volna, hozzá futamék; meghíjede az ember, mint fene vadtól, az Tygris nagy gyenge harapással ruháitát megh fogá és kezdé az hely felé vonni, az hól az ő kölyke vala; az ember egyebet sem mér tenni, megyen vonása után az Tygrisnek, hogy az heyre iuta, megh látta az kölyköt és eszébe vevé: mi vólt az oka, hogy az fene vad őtet oly igen gyengéltette:, fel hozá az veremből és úttýára erezté, de az fene vad hogy szolgálattýát az embernek megh hálálná, valameddigh az vadak miatt az erdő felő vala, mind addigh el kíséré és minden vadak ellen őtet óltalmazá."

"Mit czudálkozunk hát raita, midőn Ruffinusnál azt olvasuk, hogy egy nōstén Oroszlány Aegyptius Macariusnak mindenféle szolgálatot tött, ezért, hogy köliekeinek fáió és könyvező szömeket bizonyos orvosságok által megh gyógyíjtotta vólt."

"Ama Athenasbéli Cimon, kőről Plutarchus Lactaniussal egy-

quam vir ille haud levi timore tenebatur, tamen qui aliter non poterat ad locum pervenisse, ubi statim causam agnovit quae feram ut eum illuc deduceret, impulerat. Itaque ei catulos ab fossa eduxit, cuius meriti ut gratiam referret profecuta, ab aliis eum hostibusque defendit."

"Item ut Machario Aegyptio haeremitate leoena cuius catulos oculis captos, coecitate damno liberarat, quemadmodum Ruffinus scripsit, per eundem ferarumque aliarum, ut inde indumenta conficeret pelles detulisse."

"Cymon Atheniensis bello adversus barbaros gesto

gyűt azt íria, az mint Fulgos. lib. 4. cap. 8. elő adgya: hogy midőn Cimon az Barbarusokat meggyőzte volna és táborakat felvervén nagy sok kénczet gyűtöt volna, haza menvén mindgyárt minden kerteinek, minden szántó földeinek kerítését el hányatta, hogy szabadságossan minden az gyümölczével és mezeinek hasznaival élhetne. Valamikor házában bé ment, ételt, italt adott nékiek. Ha magha Cimon valahová ki lépet házából, drágha szép öltözetekben sok szolgák mentenek utánna, és ahól elől utól talált bölcz, iámbor férfiakat szakadozott öltözetben, mindgyárt szolgálival el czeréltette, öt hat erszény teli pénzel mindenkör nála, és mindeneknek, az kik megh érdemlették az almisnát úgy osztogattatta, mellyet hogy megh értet volna Leontius Gorgias, ily itéletet tőn felőle: Cimon azért szerzett kénczet, hogy állyen vele, azért él vele, hogy onnan magának tisztességet szerezzen." (48)

partiis immensis opibus agros suos saepibus ac muris nūlavit ut omnibus integrum esset, quod volebat ex eis capere cui-cunque, inopi qui in eius domum divertisset assidue potus cibusque dabatur et cum e domo in publicum egrederetur magno nobilium iuvenem numero septus erat qui pulchris noisusque vestibus amicti si in probos viros, caeterum tritis vestibus incidissent cum eis vestes suas commutabant lidem per vicos euntes sacreto sacculos pecunia plenos gestabant, egentibusque omnibus nummos impartiebant? modo hi non indigni hac ope viderentur. Hoc modo cum bene partis opibus Cymon uteretur, Leontis Gorgias Cymonem dixit opes parasse, ut uteretur usumque esse ut ex eis sibi honorem pararet. (49)

Fulgosiustól veszi Csombor Márton Androclus szökött rab-szolga és a hálaadó oroszlán közismert, Bethlen Miklós által is idézett történetét ⁽⁵⁰⁾ és a saskeselyűt nevelő sextumi lány Balassi egyik versében is megtalálható csodálatos históriáját:

"Sextum nevű Városcában egy leány nevelt vőlt fel egy Saskeselyűt, mely az fel nevelésért oly háládatosságát mutat-
ta meg az leányhoz, hogy vala-
menij madarakot foghatot, addig
bennék nem ölt, míg az leány-
nak nem vitte. Fulgosiust. lib.
5. cap. 2." ⁽⁵¹⁾

"In urbe Sexto nutrita a
virgine aquila, ut educationis
gratiam referret, aves quas
captabat ad virginem defere-
bat et cum postea virgo deces-
sisset, eodem rogo quo illa
ardebat, ultro in eum devolans
cum virgine combasta est." ⁽⁵²⁾

A Bonifacio-könyvtárban a fenti példatárakon kívül talál-
kozunk még az i.e. III. században élt görög szofista, Claudius
Aelianus De varia historia libri XIV. c. számos későbbi kiadást
megért művével. ⁽⁵³⁾ Csombor ezt a históriás könyvet ugyancsak
citálja Udvari Scholájában:

"Aelianus lib. 3. de vari-
a historia. azt írja, hogy egy
Patrae nevű Városban egy gyer-
mek tartogatot és nevelt egy
kis Sárkánt, mellyel ő gyakorta
játzadozott és kedvesen mulatot;
sok idő el múlván nevedet fel
az Sárkány, az polgárok ezt lát-
ván féltek tőlle, boczátták

"Civitas est in Achaia,
nomine Patrae. In ea puer Dra-
conem parvulum emebat, magna-
que cum cura educabat: cumqu-
ae crevisset, loquebatur, qu-
asi cum intelligente ludens,
ac dormiens cum ipso. Cum vero
ad ingentem magnitudinem Dra-
co pervenisset, in solitudinem

bé egy vadon erdőben, azonközben megh nevedvén az gyermekis az ki annak előtte azt nevelte, ment bé azon erdőben, semmit nem remélvén immár az Sárkánynak ott lakása felől, imé esék az tolvaiok kezében, hol midőn kiáltoznék közöttök, szavát az erdőben az Sárkány megh hallá, segítségére el jöve, az tolvaiokat el veszté, az ő gondviselőjét penigh, az ki őtet fel nevelt, meg tartá."

"Alexander Magnus Thebae városát minek-utánna fegyverével megh vötte vólna, nagyobb részet az Város népének mind levágatá, egyedül nevezetessen csak az ő Attyának ottben lévő gazdáit tartotta vala megh, Aelian. lib. 13." 54

a civibus est dimissus. Post, cum puer adolescens factus, reversus a spectaculo quodam cum aliquibus aequa libus in latrones incidisset, et clamorem extulisset, ecce Draco praesto est, et alios interimit, ipsum vero salvum conservat."

"Cum capisset urbem Thebanorum Alexander, omnes liberos homines exceptis sacerdotibus vendebat. Liberos etiam a venditione patris antiquos hospites dimisit: etenim pater ipse Philippus, puer adhuc apud eos obsidem egerat/quinque cum his cognatione aliqua coniuncti essent, omnes soluit. Etiam Pindari familiam honoravit, eiusque domum solam intactam et integram consistere passus est." 55

Joannes Stobaeus, i.u. V. században élt görög történetíró kb. 500 klasszikus auktor Sententiá-it tartalmazó gyűjteménye, Diogenes Laertius, i.u. III. századi görög historikus Bessenyei György által is idézett ⁵⁶ kompilációja, a De clarorum philosophorum vitis... és Aulus Gellius, i.u. II. században élt római szerző Noctes Atticae c. munkája szintén megvoltak Bonifacio danzigi bibliotékájában ⁵⁷ és Csombor Márton Udvari Scholája ezek anyagát is hasznosítja.

Stobaeus:

"Fen lészen az nappal az Celtáknakis ez dolgokban való íó hírek, nevek, kik oly böczülettel fogatták az búdosókat, hogy ha házokban valamellijket megh találta hon lakos ölni, sokkal inkább megh büntették, mintha hon lakost ölt volna megh, mert ha ezt megh ölte, csak számkivetésben üzték, ha penig búdosót ölt megh, mindgyárt ő-is megh öletet. Nicol. de morib. gentium. Stobaeus serm. 42." ⁵⁸

"Celtae armis accinti, omnia in civitate negotia transigunt: et gravius apud eos in illum animadvertitur, qui peregrinum, quam qui civem occiderit. Huic enim exilium, illi mors poena statuitur. In primis autem illos honorant, qui publicam regionem augment. Et ianuas aeditum nunquam claudunt. Ex Nicolai scriptis de Morib. gentium." ⁵⁹

Laertius

"Aristoteles, midőn egy lator koldusnak, ki ighen lator volt, de ighen szegény volt,

"Nil quidquam, inquit: namquae animum non advertēbam. Increpanti quod homini

alamisnát adot vólna, és ezért egy baráttjától meg feddetet vólna, ezt felelé: Non hominis dedi, sed humanae sorti. Nem az embernek adtam, hanem az ő kegyességének. Laert. lib. 5. cap. I. " 60

nequam eranum collegisset /nam etiam sic narratur/, Non homini, inquit dedi, sed humanitati. Rogatus erga amicos quales esse debeamus, Quales, inquit, eos erga nos esse optamus." 61

Gellius:

"Mit használta Milonak, ki oly erős volt, hogy egy öklével való ütése által egy ökröt meghölhetet, de annakutánna egy nagy fát akarván az erdőben kezével megh hasítani, keze az fában akadt és éhség miatt hólt meg. Strabo lib. 6. Gellius lib. 15." 62

"Milo Crotoniensis Athletae illustris, quem in Chronicis scriptum est olympiade prima coronatum esse, exitum habuit vitae miserandum, et mirandum. Cum iam natu grandis artem athleticam dedisset iterque facere forte solus in locis Italiae sylvestribus, quercum vidit proxime viam patulis in parte media ramis hiantem. Tum experiri /credo/ etiam tunc volens, an ullae sibi reliquae vires adessent immissis in cavernas arboris digitis, diducere, et rescindere quercum conatus est. Ac mediam quidem partem discidit, divellitquae. Quercus

autem in duas diducta partes, cum ille quasi perfecto, quod erat connixus, manus laxasset cessante vi, rediit in naturam, manibusque eius retentis, in clusique scripta denuo, et cohaesa dilacerandum hominem feris praeibuit." (63)

Milo történetét a görög Strabo csodás históriákkal tele-
tüzdelte, 1516-ban latinul is megjelent Cosmographiá-jából (64)
ugyancsak meríthette Csombor; megvolt Bonifacio könyvtárában. (65)
Az Europica Varietasban szintén idézi. (66)

Mindezeken kívül Bonifacio könyvei között találhatta Csom-
bor Márton az Udvari Schola többi forrásait is: Alexander ab
Alexandro Genialium dierum libri sex c. példatárát, (67) Marcus
Marullusnak Valerius Maximus mintájára készült Dictorum facto-
rumque memorabilium libri sex c. művét, (68) Coelius Rhodiginus
Lectorum antiquarum libri sexdecim c. munkáját. (69) A Bonifa-
cio-könyvtár ismeretében megalapozottan figyelmeztethetünk
Csombor Márton erős humanisztikus érdeklődésére, amikor megem-
lítjük még, hogy varannói magányában Panormita /Antonio Becca-
delli/ De dictis et factis Alphonsi regis Aragonum c. nevezetes
munkájára hivatkozva oktatja kis tanítványát; példaként a rena-
issance uralkodók mintáját: Beatrix királynő nagyapját, Arago-
niai Alfonzt állítja elé. (70) Giovanni Pontano műveiből /De
magnanimitate; de liberalitate; de principe/ szintén idéz pél-
dákat. (71) A latin nyelvű olasz humanizmus e két jelentős alak-
jának a XVII. század elején nálunk már szinte ismeretlen művei

ismét csak Bonifacio könyvgyűjteményében állhattak rendelkezésére. ⁽⁷²⁾

Utaltunk már arra, hogy Csombor az Udvari Scholában Volaterranus nyomán "az Dantes nevű fő Poeta" életének említi egyik epizódját. Az átvételkor ugyan elferdíti Volaterranus latin szövegét, Dante idézése azonban mégsem lehet véletlen. Bonifacio könyveinek jegyzékét tanulmányozva állíthatjuk ezt biztosan, mert a tudós humanista bibliotékájában megvolt a Divina Commedia.

Az Europica Varietas függelékében kiadott "Egekben lakozó szentséges háromság..." kezdetű Csombor-verset a magyar hagyomány szempontjából már megvizsgáltuk. A vers egyik hasonlatának forrásproblémáira viszont itt kell kitérnünk, mert Dantét érezzük benne visszacsengeni. Csombor zsoltáros hangütésű verséből - hogy az eltérés érzékelhető legyen - szomszédaitól körülfogva idézzük a kérdéses versszakot:

Az kegyes természet nem atta végh házul
Ez testet énnekem, hanem csak szállásul,
Rövid ideiglen való kis Sátorul,

52. Mely tábornak helyén hertelen meg avul.

Mint az vízenjáró, ha kiszál hajóru,
Eljöt utát nézvén nem ismeri partrul,
Ezenképen lélek ki menvén testembül,

56. Nem emlékezik meg többé az életrül.

Kérlek azért Uram, ha eljő az óra,
Melyen ez világból szolgáltnak utára
Kelletik indulni, néz boldogságára,

60. Visely lelkiemnekis gondot oltalmára. ⁽⁷³⁾

A danzigi városi könyvtárban ma is megvan a Divina Comediának Bonifaciotól adományozott 1555-ös velencei kiadása, amely arról nevezetes, hogy címlapján először szerepel a "divina" jelző. Összevetésül ebből idézzük az Inferno forrásként megjelölhető két terzináját. A latinos írásmód Csombor számára, aki mint már említettük, "kiczint" tudott olaszul, megkönnyíthette az értelmezést:

Et come quei; che con lena affannata
 Vscito fuor del pelago a la riuu
 Si uolge e l'acqua perigliosa, et guata;

 Così l'animo mio, ch'ancor fuggiuu,
 Si uols' a retro a rimirar lo passo;
 Che non lasciò giamai persona uiua. (74)

A két kép világosan egyezik: valaki partra lép a tengerből, visszapillant a megtett távolságra és azután lelkeről beszél. Míg azonban Dante jelzőket használ és a veszélyes tengeri utat az élő ember még nem járta, lelket remegtető vadonban megtett úthoz hasonlítja, addig Csombor leegyszerűsíti a hasonlatot, s a lélekkel kapcsolatban – nyilván rosszul értelmezve az utolsó sort: "Che non lasciò giammai persona viva" – egyenesen a halálról beszél. Ha Csombor itt nem más által is idézett átvételt használt – erre nincsenek adataink –, akkor egyenesen Dantétől merített, mert a "Poeta Sommo" magyarázóit – Boccacciotól (75) Scartazziniig – egyetértének abban, hogy Dante a fenti sorokban eredeti.

A Nagy Firenzei magyarországi "fortuna"-jában Csombor Dante-hivatkozásai becses értékűek, hisz előtte csak három író vet

te tollára a Költő nevét. Rimay János tervezett Balassi-kiadásához írott előszavában, ⁽⁷⁶⁾ Eszterházy Tamás Hunnius-fordításában, Fázmány Péter pedig Magyarai István könyvére írt feleletének Eszterházyt cáfoló fejezetében. Anélkül azonban, hogy a Divina Commediát valamelyikük is olvasta volna. ⁽⁷⁷⁾

X

Dolgozatunk Bonifacio és Csombor kapcsolatát tárgyaló utolsó fejezetét lezárva, a következőket állapíthatjuk meg. Csombor Márton nyugtalan utazási, vándorlási szenvedélye, buzgó tanulvágyása, polgári írói programja a kor legnagyobb protestáns írójának, Szenczi Molnár Albertnek példájára öltött határozott formát és nyert igazolást. Molnár és Csombor Európa-élménye - mint már utaltunk rá - természetesen minőségileg különböző: utazónk Molnárhoz képest csak átfutja Európát, és csupán danzigi tartózkodásának eredményei mérhetők azokhoz a hatásokhoz, melyek Molnárt Strassburgban érik. Csombor írói értelemben vett szellemi fejlődése végeredményben ennél a foknál nem jut tovább; a protestáns Németország, a kapitalizálódó Hollandia, London és Párizs látása elmélyítik ugyan Európa-szemléletét, jelentős mértékben tágítják látókörét, de más szempontból. Danzigban Bartholomäus Schachmann és Bonifacio példája erősíti meg azon szándékát és teszik tudatossá is, hogy utazásait folytassa. A Danzigban eltöltött hét hónap legfontosabb eredménye természetesen az, hogy megismeri a gimnázium Bonifacio adományozta könyvgyűjteményét, ahol az Europica Varietas és az Udvari Schola szinte valamennyi forrása megtalálható. A források és a Bo-

nifacio-könyvtár meglepően sok tételének egyezése arra enged következtetni, hogy Csombor Danzigban kezdte gyűjteni útleírása földrajzi, történeti művekből vett bizonyító anyagát, már ekkor megfogant benne az írói pálya gondolata, s konkrétan az, hogy vándorútjáról könyvet fog írni.

Az Udvari Schola forrásainak és Bonifacio könyvtárának összehasonlítása viszont azt is kétségtelenül igazolja, hogy az Europica Varietas megírására való készülődés mellett számos humanista példatárat, életrajzot és egyéb nem kimondottan földrajzi munkát nézett át; világi jellegű történeteket, anekdotákat, csodálatos világi elbeszéléseket, ahogy ő mondja: "históriáckat" jegyzett le. Lehetetlen, hogy ezt cél nélkül csinálta volna: ilyen históriákkal ugyanis nem tervezhette teltüzdélni megírandó útleírását. Magyarozatkén több gondolat is felmerülhet. Tanítónak, prédikátornak készülvén, talán elgondolt előadásaihoz, prédikációihoz keresett példaanyagot, vagy pedig a számtalan megismert minta hatására arra gondolhattott, hogy érdekes világi történeteit majdan kibővíti: olyanféle népszerű példatárat, históriás könyvetkompilál, mint amilyeneket Bonifacio könyvtárában talált. De állítható-e ez ilyen határozottan? Igen, hisz a fiatal Csombor, akinek világi érdeklődését olyan elgondolkoztató érvek bizonyítják, mint az Argirus-história, ⁽⁷⁸⁾ Balassi és Rimay verseinek ismerete, ⁽⁷⁹⁾ az Enekek Enekének lapozgatása, ⁽⁸⁰⁾ Danzigban még nem határozhatta el azt, hogy egyszer udvari, nemesi erkölcsstant fog írni, 1620-ban Kassáról elüldöztetve csak kényszerűségből lett a danzigi tartózkodás után öt évvel udvari emberré, és erkölcs-gyűjteménye ennek a visszavonultságnak kényszerű gyümölcse.

Ha nem is lenne pontosan igazunk abban, hogy konkrétan példátárra gondolt, mégis állítható: valamilyen humanista szemléletű, világi tárgyú könyvecske terve bontakozhatott ki előtte. A Bonifacio-könyvtárban Csombor elé tárulkozó humanista műveltséganyagnak - ha nem is tisztázható a legapróbb részletekkel rendeltetése - éppen e világi érdeklődés szempontjából van meghatározó jelentősége.

A megvalósításra Varahnón, persze nem nyílt lehetőség. Danzigban gyűjtött és bizonyára itthon is bővített világi törtékeit Csombor Márton csak egy vallásos erkölcsstan kereteibe foglalva adhatta az olvasó kezébe. Egy XVII. századi magyar erkölcsgyűjtemény természetesen el sem képzelhető vallásos világnézeti alap nélkül, az Udvari Schola értékes központi magvát mégis az említett danzigi ihletésű világi és humanista elemek képezik; szinte összeállíthatnánk belőlük egy eleve elvetelésre ítélt világi gondolatrendszer, egy meg nem születhető világi, humanista mű körvonalait. Az Udvari Schola erős vallásos körítése csak az a papi palást, amit az író is kénytelen volt magára öltetni. A humanista törtékek és teológikus elmélkedések összekapcsolásának suta voltát és kényszerűségét már részben idézett alábbi soraiban Csombor is igen világosan megfogalmazza:

"Szentírásnak példájával noha tisztemhez hozzáfért volna, nem annyira, mint Históriackal éltém, azért, hogy némelyeknek, kiknek felette nagy gondgyok vagyón rá, ha szomszédgyok az Ur földé szántására csinált-é ekét, avagy nem; mondom, hogy azoknak ellenem való zaygásokat le

czendesíteném, ne mondanák azt, hogy még csak vendég h l é v é n a z S z e n t í r á s b a n , másoknak tányérán gazdálkodom belőle. " (81)

Tévedés tehát az Udvari Schola vallásosságát "kétszeresen reakciónak" minősíteni, mereven szembeállítani a világosan polgári szemléletű Europica Varietasszal. (82) Az útleírásban tisztán kibomlik Csombor világisága, de ha erkölcsgyűjteményéből kihámozzuk a "históriáckat", ha alaposan megvizsgáljuk forrásait, és ha idézzük a kortársak véleményét, akik szerint Csombor "csak vendég h az Szentírásban", akkor átt is tapint-hatunk ki döntő világi jegyeket, sejtjük az eredeti világi szándékot, ami mindenekelőtt az Udvari Schola humanizmusában érezhető. Csombor erkölcsstanító könyve éppen a humanista hagyományok és műveltség továbbélése szempontjából jelentős alkotása XVII. század eleji irodalmunknak; egyértelműen méltó tehát az Europica Varietas írójához, mert beleillik abba a Csombor-képbe, aminek legfőbb értékét a világiságban látjuk.

JEGYZETEK

Jegyzeteink sorszámozása minden fejezetnél újra kezdődik, az egyszer megadott rövidítések azonban végig érvényesek. Ahol nem utalunk rá külön, ott az idézetekben található kiemelések tőlünk származnak.

X

1. Csombor születési dátumának meghatározását ld. Kovács Sándor: Miért nevezi Bod Péter "Itinerarium"-nak az "Europica Varietas"-t? MKSzle. 1959. 74-76.
2. Iskoláiról maga számol be útleírásában: Europica Varietas. /A továbbiakban: EV./ Kassa, 162o. /Nyomt. Festus János. OSZK. RMK. I. 500./ 1-4.
3. Igazgatói kinevezéséről: Kemény Lajos: Szepsi Csombor Márton életéhez. /A továbbiakban: Kemény: SzCsM./ ItK. 1909. 482-484.
4. Az EV. megjelenésének és a cseh-magyar konföderációnak összekapcsolását ld. Wittman Tibor /úttörő Csombor-tanulmányában/: Az Europica Varietas. ItK. 1956. 28-34.
5. Bethlen kiválasztottjairól: Herepei János: Bethlen Gábor kiválasztottjai. 1. Szilvási K. Márton kolozs-kalotai, majd szilágysági ref. esperes életrajza. /A továbbiakban: Herepei: Szilvási./ Kolozsvár, 1939. Klny. a RefSzle. 1939. évfolyamából.
6. Kemény: SzCsM. 484.
7. Csombor varannói éveiről és haláláról egyrészt maga az

- Udvari Schola /A továbbiakban: US/ Bártfa, 1623. Nyomt. Klössz Jakab. OSZK. RMK. I. 527. - tájékoztat. Vö. Tholnai János "Az Waranaj Magyar Ecclesiában levő lelki Paztor" Ad lectorem c. bevezetőjével. US. 4ob. De találunk erre vonatkozólag érdekes adatokat az 1622-ben elhunyt Csombor-alumnus: Bedeghy Nyári Ferenc halálakor elmondott prédikációkban is. Vö. Négy szép hallotas Praedikatiok, Mellyek praedikaltattanak... Bedeghy Nyari Ferencznek... temetésén. Bártfa, 1624. /Debreceni Ref. Koll. Kvt.-a. H. 904. sz. alatt. RMK. I. 534./ 26b. 23a. A prédikációk Csomborra vonatkozó utalásaira figyelmeztet: Bán Imre: Apáczai Csere János. /Irodalomtörténeti Könyvtár. 2./ Bp. 1958. 70-71.
8. Az US. egészen vázlatos értékelése: WittmanT.: i.m. 34. és Szíj Rezső: Megjegyzések Wittman Tibor Csombor tanulmányához. ItK. 1957. 123-124.
9. A kassai írók lexikális összefoglalása: Hamvai Kovács Zsigmond: Kassa írók a mohácsi vésztől máig. Kassa, 1907.
10. A kassai polgári élet rajzához: Kerekes György: Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz-, és családi élete. 1573-1635. Bp. 1902. Ua. Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, 1940. Ua. Bethlen Gábor fejedelem Kassán. 1619-1629. /A továbbiakban: Kerekes: BG./ Kassa, 1943. Wick Béla: Kassa régi síremlékei. XIV-XVIII. század. /A továbbiakban: Wick: Kassa./ Košice, 1933.
11. EV. 4b.
12. Az EV. és az US. összevetése, prózastílusának vizsgálata: Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton prózastílusához. /A továbbiakban: Kovács: SzCsMP./ Acta Universitatis Szegedi-

ensis. Sectio Litteraria. 1957-58. 51-60. E dolgozatban részletesebben elemeztük az US. későhumanista, barokkos /manierista/ prózáját, melynek ihletőjét Lépes Bálint Az halandó és ítéletre menendő tellyes emberi nemzetnek fényes tüköre /Prága, 1616. RMK. I. 469./ c. munkájában véljük megtalálni. A dolgozat széteső szerkezetét bírálva, Barta János helyesen mutat rá arra /FelőktSzle. 1959. 329./, hogy a források vizsgálatánál számolni kell a kor közhelyeivel is. Különösen a bibliai Példák Könyve hatását kell hangsúlyoznunk.

13. Tolnai Gábor: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. It. 1952. 156-162. Turóczi-Trostler József: Szenczi Molnár Albert Heidelbergben. /A továbbiakban: Turóczi: SzMAH. / FK. 1955. 9-18. 139-152.
14. Tolnai G.: i.m. Az idézet Vázlatok és tanulmányok /c. kötetéből való./ Bp. 1955. 25.
15. A Molnár-Csombor párhuzam felvetése: Wittman T.: i.m. 33-34. Vö. még: a Magyarország története 1526-1790 /c. egyetemi tankönyv Szenczi Molnár Albert és a magyarországi protestáns humanizmus c. fejezetével./ Bp. 1958. 140-141. /Ez a rész Wittman T. munkája./
16. Régi irodalmunk teológikus megterheltségéről: Turóczi: SzMAH. 12.

Dolgozatunk itt következő fejezetei Magyar példa és európai humanista hagyomány Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében címmel - lerövidítve - már megjelentek rotaprint sokszorosításban. Tudományos Diákköri Dolgozatok. Szerkesztette: Nacsády József és Tóth Dezső. Szeged, 1959. 53-78.

X

1. Kovács József /feltételezése/: Szepsi Csombor Márton. Tudományos Diákköri Dolgozatok. Bp. 1955. 235. Ezt az állítást többek között azzal is alátámaszthatnánk, hogy Csombor európai vándorútja során szakszerű figyelemmel kíséri a szőlőművelést. A németországi Landau városáról írva pl. ezt jegyzi meg: "... Az egész szőlőkertekben mind lugasok vannak, el annyira, hogy az művesnek az nyakát az nap hősege ne félljen, hogy megh süsse; csak hogy kapálása bizony nehezen lehet; mert igen alacson az lugasnak épületi és mindenkor meg görbedve kel alatta járni." EV. 338. Szepsinek a XVII. században virágzó borkereskedése volt, lakosai borral kereskedtek; gyors szekereiken szállították szerte az országba a termést. Ezért nevezték Szepsit a XVII. század második feléig Szekeresfalvának. Vö. Magyarország vármegyéi és városai. Abauj-Torna megye és Kassa. Szerk.: Borovszky Samu. Bp. 1896. 350-351. A szekerezést -Sziléziáról szólván - Csombor ugyancsak megemlíti: "Ez nép koczisságáért, szekereségéért igen híres, úgy mint ki Magyar Ország, Német, Lengyel, Prúz, Austria, Morva s Cseh Országra az árús embereknek sokat szolgál." EV. 387.
2. Molnár életének említendő eseményeihez: Dézsi Lajos: Szeneci Molnár Albert. /A továbbiakban: Dézsi: SzMA./ Bp. 1897.

- és Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai.
 Kiadta: Dézsi Lajos. /A továbbiakban: Dézsi: SzMAN./ Bp.
 1898.
3. EV. 1-2.
 4. EV. 3. A gönci skóla tanítója ugyanaz a Békési P/astor/
 András lehetett, akinek neve Csombor kassai prédikátortár-
 sa: Velechinus István Georg Remhez írott levelében is elő-
 fordul. Talán Molnár is ismerte. Vö. Dézsi: SzMAN. 388.
 5. Kemény Lajos /levéltári adata nyomán/: Szepsi Csombor Már-
 ton. Földrajzi Közlemények. 1916. 268.
 6. Az ajánlás szövege: EV. 28. Pappról: Kerekes: BG. 21. 26.
 7. A vándordiákságról: Dézsi: SzMA. 14-17. és Tolnai G.: i.m.
 26.
 8. Molnár Grammatica-jában nevezi magát "gyalog legén"-nek.
 Idézi: Tolnai G.: i.m. 36. Csombor utalása: EV. 213.
 9. EV. 1.
 10. EV. 2a-3b.
 11. Dézsi: SzMA. 8o. 95. 172.
 12. A városi tanács 162o. márc. 19-én kelt jegyzőkönyvéből
 idézi: Kemény: SzCsm. 484.
 13. Tolnai G.: i.m. 35.
 14. EV. 1. 374. 284. 3o8.
 15. EV. 256. 174. 257. 367. 224. 3o2. 225.
 16. Bethlen Miklós Önéletírása. /Magyar Századok. A továbbiak-
 ban: Bethlen: Önéletírás./ Sajtó alá rendezte: V. Windisch
 Éva. Bp. 1955. I. köt. 184-185.
 17. EV. 226. 273. 3oo. 332-333. 373-374. stb.
 18. Az utószót kiadta: Dézsi: SzMAN. 289-29o.

19. A Monachiak "Híres-neves nemzetségének... akkori Monachi Miklós és Monachi Sebestyén Uraknak jó állapotjukat" Csombor beleszövi útleírásába és az utóbbinak ajánlja az Angliáról szóló részt. EV. 20-21. A Monachi-család nagy pártfogója volt az irodalomnak. Rimay János pl. Monachi Miklóstól könyvet kapott ajándékba /Vö. RMK. I. 1790./, Barakonyi Ferenc Monachi Zsuzsannához írta egyik versét. /Vö. Klaniczay Tibor: Barakonyi Ferenc. Magyar Századok. Bp. 1948. 125./. Molnárt külföldön és itthon is támogatták. /Vö. Dézsi: SzMAN. 393-394./ Darholcz pártfogásáért Molnár a Discursus de summo bono ajánlólevelében mond köszönetet /Vö. Dézsi: SzMAN. 396-397./, s ugyaninnen tudjuk, hogy Darholcz felesége Monachi-lány volt. Csombor útleírása egyik legmelegebb ajánlásával hódol Darholcznak. EV. 320-321.
20. Szepsi Korocz Györgyről Csombor erkölcsgyűjteményének előszavában olvashatunk. US. 4a-4b. Korocz Molnárnak szóló üdvözlőversét közli: Dézsi: SzMAN. 457-458. Molnár verse: Szepsi Korocz György: Basilikon doron /Királyi ajándék/. Oppenheim, 1612. /OSZK. RMK. I. 436./ 8b.
21. Molnárhoz írott levele és üdvözlő verse: Dézsi: SzMAN. 375-376. 451.
22. EV. 344-345.
23. A heidelbergi kör és Molnár kapcsolatáról: Dézsi: SzMAN. 80. 271-272. Herepei: Szilvási. 1-13.
24. EV. 344.
35. Rem utazásra buzdító levele: Dézsi: SzMAN. 166.
26. EV. 354.

27. EV. 373-374.
28. EV. 332. J. Sturmara, a strassburgi akadémia alapítójára, F. Junius teológusra, L. Hawenreuter orvosprofesszorra Molnár is hivatkozik munkáiban. Dézsi: SzMAN. 10. 14. 48. 53.
29. EV. 4a-4b.
30. Az EV. utóéletének kérdését érintve, főleg csak a fennmaradt példányok kéziratos bejegyzéseire hagyatkozhatunk. Így /Dani János, kolozsvári levéltáros szíves levélbeli közlése nyomán/ tudomásunk van arról, hogy a volt Kolozsvári Ref. Koll., valamint Erdélyi Múzeum Kvt.-ának EV. példányai /1640 és 502 sz. alatt/ számos XVII-XVIII. századi olvasó reflexióját őrzik. Ime néhány példa a volt múzeumi példány bejegyzéseiből. A XVII. századi olvasó elcsodálkozik a korcsolyázás leírásán s megjegyzi: Jégen jaro leanyok. /152./ - a dohányzáson szintén: Tabáknak hasznaj. /139./ - egyéb érdekességeket ugyancsak glosszáz: Remete Asszony. /171./ - Reflexus maris. /184./ - Ágy váltsággh. /185./ - Nagy Harangh. /245./ - Nyolczvan ezer-nél több martyromok. /295./ - Mesterséges ora. /328./ - Kétszer termő Fák. /343./ A MTA Kvt.-ának /104 sz. alatt őrzött/ EV.-a különösen érdekes ilyen szempontból. Egy XVII. századi olvasó sűrűn belejegyezte észrevételeit. Csombor egyik anekdótájához: Az szamerai mint járt az Papista ember. /73./ - Prúzország őslakosainak többnejűségéhez: Hitvan dologh vala ez. /124./ - Kételkedik a dán hajósok utaskeresztelő tréfájában: Bizonyara nincz szeritnem /sic!/ ilyen halvos... /137./ - Csombor vihar leírá-

sához: Baios utazas volt ez. /139./ - A fában szegény Hol-
landiáról írottakhoz: Hogj elhetnek Fa nélkül? /151./ -
A Szent Bertalan-éj leírásához: Nem kiczény Martiromság;
Rettenetes dolgok. /249./ - Amikor Csombort kiforgatják
pénzéből: Ettől fogva Nem kiczény proba volt Szegény
Atyankfian. /255-256./ - Amikor pedig megtréfálják a
"rossz nőszemélyek": Jeles Csófat ejtettek szegény Atyank-
fian. /356./ - Csombort Csehországban meg akarják házasi-
tani, ehhez ezt jegyzi lapszélre: Igy szokta az Magjar
az jó alapotot öröкке magyarul le razni. /367./ - Ezeken
kívül: Koldusok gondviselése. / 157./ - Arvak gondvisele-
se. / 158./ - Csuda Ora. / 167./ - Remete Aszszonyallat.
/171./ - Az Tabakrol Tabak hasznarol Usussarol. / 179./ -
Tengeri refluxio. /184./ - Agj valtsagot megh kerik. /185./
Frakas nincz Angliaban. /191./ - Czudalatos Gyertya. /192./
Penzen Vizet adnak. /197./ - Draga Czeresznye. /209./ -
Nagy Tehenek. /213./ - Fa saruk. /259./ - Csudalkozásra
valo rend-Tartás. /262./ - Csudamra van ez orvoslas. /286./
Ketszer termő Fak esztendőben. /343./ stb. Nagyon érde-
kes, hogy a két olvasó sokszor ugyanazt a dolgot tartja
megjegyezni valónak. Az EV. hatása még a XVIII. században
is erős, különösen a sárospataki skólában forgatják sokat
peregrinálásra induló diákok. A pataki kollégium kvtt.-ának
példányához /K. 242 sz. alatt/ a régi magyar irodalom i-
ránt érdeklődő Szombathy János professzor készít kézira-
tos mutatót, s filológiailag kimutatható, hogy egy pataki
diák: Somody István kéziratot utinaplója /Utazás 1789 és
1790 Esztendőben. OŠZK. Oct.Hung. 755. A továbbiakban:

- Somody: Utazás./ az EV. hatására született. Ugyancsak Sárospatakon - diákok munkájával - készült 1837-ben Jankovich Miklós, a neves műgyűjtő számára az EV. kézzel írott másolata, melyet később a Jankovich-gyűjteményből az OSZK vásárolt meg. /Quart.Hung. 48. és Oct.Hung. 8./
31. A nőemancipáció elvének humanista eredetéről: Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 363-365.
32. A magyar reformáció nőszemléletéről: Pálffy Ilona: Nők a magyar függetlenségért. Bp. 1952. 7.
33. EV. 398. Az idézetben említett Titili Zsófia kassai polgárasszony volt. 1635-ben halt meg Kassán, 73 éves korában. Fennmaradt végrendeletéből tudunk rengeteg marhájáról /házak, földek, ékszerek, szőlők, pénz stb./, melyekből - támogatásként - juthatott az EV. írójának is. Testamentumában íródeákjának egy házat, egy másik deáknak 50 tallért, az iskola tanulóinak 50 forintot hagyott. /Vö. Wick: Kassa. 60./ A másik patrónus: Szabó Margit férje Mészáros Tamás, 1606-ban Kassa bírása. /Vö. Wick: Kassa. 19-25./ Mészáros Tamás neve az EV.-ban /325./ is felbukkan: egy Magyarországról Zabernbe szakadt német érdeklődött utána Csombortól.
34. EV. 24. 96-97. 153. 163-164. 194-195. 231-232. 324. 334. 394. stb. Bethlen Miklós az önmegtartóztatásról: Bethlen: Önéletírás. I. köt. 218-222.
35. EV. 244. Csombor nőemancipációs elveit már összefoglaltuk s az ajánlást is idéztük: Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton versei. /Balassi Bálint utóéletéhez./ /A továbbiakban: Kovács: SzCsMV./ ItK. 1958. 72.

36. Az ajánlólevelet közli: Dézsi: SzMA. 223-224.
37. Tótfalusi Kis Miklós Munkáiból. Sajtó alá rendezte: Tordai Zádor. Bukarest, 1954. 79.
38. Molnár irigyeiről: Dézsi: SzMA. 134-135. 211. A CXLIII. zsoltár sorait idézi: Tolnai G.: i.m. 32.
39. A bevezetőt már közöltük: Kovács: SzCsMV. 71.
40. EV. 4b-5a.
41. Szenczi Molnár Albert: Szent Dávidnak Soltárai. Oppenheim, 1612. OSZK. RMK. I. 435. Idézett helyek: 6. 44. 47. 70. 105. /A továbbiakban: Molnár: Zsoltárok./
42. Kovács: SzCsMV. 70-76. Csombor versei /Ifjúságom vétke gyakran jut eszembe... és Egekben lakozó szentséges háromság.../ az EV. 598-404. lapjain találhatók. A maguk korában igen népszerű énekek voltak. mert Sz.Ts.M. monogrammal jelölve sorra napvilágot láttak a Balassi-kiadások Istenes Énekei kiegészítését képező énekek között. Így ott voltak már az elsőben, az 1632-ben megjelent Solvi-rogram Pannonius álnév alá rejtőző protestáns kiadó gyűjteményében, A bártfai kiadást megelőző bécsiben /1632-35/ csak az egyikkel, az Egekben lakozó... kezdetével találko-zunk. Érthető ez, hisz a szerkesztő: Nyéki Vörös Mátyás győri kanonok, katolikus szellemű és jellegű kötetébe nem vehette fel Csombor protestáns dogmákat hirdető másik ver-sét. A későbbi kiadások szintén hozzák Csombor énekeit. Megtalálhatók az 1665-ös kassaiban, az 1670-es lőcseiben, az 1677-es, 1681-es, 1691-es kolozsváriban stb. A XVII. század ~~első~~ második feléből való Mátray-kódexben ugyan-csak fellelhető a valamelyik Balassi-kiadásból másolt é-

nekek között az első. Dézsi Lajos is felvette őket Balassi-kiadásába, de a bizonyára Solvirogrammtól származó Sz.Ts.M. monogrammot, mivel nem volt kezében az EV. 1620-as kiadása, nem tudta megfejteni. Nem sokkal ezután, összevetve a két kiadást, Harsányi István tisztázta a végeredményben egyszerű problémát. Ez a közlemény azonban elkerülte Eckhardt Sándor figyelmét, aki Dézsihez hasonlóan szintén nem forgatta az EV. őskiadását és a versek szerzőjét nem ismeri. A kérdés irodalma: Klaniczay Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. /A továbbiakban: Klaniczay: Hozzászólás./ I. OK. 1957 296-314. Dézsi Lajos: Balassa és Rimay Istenes Énekeinek bibliographiája. Bp. 1904. Balassa Bálint Minden Munkái. Sajtó alá rendezte: Dézsi Lajos. Bp. 1923. 2. köt. 295-300. 756-757. Harsányi István: Balassa Istenes Énekeinek függelékében közölt két ének szerzője. ItK. 1924. 131-132. Balassi Bálint Összes Művei. Sajtó alá rendezte: Eckhardt Sándor. Bp. 1951. I. köt. 303. /A továbbiakban: Eckhardt: Balassi-kiad./

43. Eckhardt: Balassi-kiad. I. köt. 78.
44. Klaniczay: Hozzászólás. 329-330. Hogy Balassi énekét Csombor Molnár énekeskönyvéből ismerte, arra Klaniczay T. 1958. jan. 14-én kelt levele hívta fel a figyelmemet.
45. Molnár: Zsoltárok. 19. 69. 130. 118.
46. Molnár: Zsoltárok. 60. 104.
47. Eckhardt: Balassi-kiad. I. köt. 138-139.
48. Molnár: Zsoltárok. 110.

49. Molnár: Zsoltárok. 77.
50. Molnár: Zsoltárok. 140. 66. 141. 68. Ezeket a verseket az oppenheimeri énekeskönyv Következnek egynéhány Psalmusok és lelki énekek azközönséges énekeskönyvekből kiválogattak és ide helyheztek c. fejezetében találjuk.

1. A Skaricza-Csombor párhuzamot már vázlatosan felvetettük: Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton Dante-hasonlata. FK. 1959. 187-189. /A továbbiakban: Kovács: Dante./
2. EV. 231 277.
3. Skaricza Szegediről írott életrajza Szegedi Kis István Theologiae sincerae loci communes... c. munkájának bevezetőjeként jelent meg. Szegedi műve 1585-ös első bázeli edíciója óta /RMK. III/1. 74o./ még négyszer megjelent. Idézetünk a Szegedi Somogyi Kvt. 1608-as bázeli kiadásának /RMK. III/1. 1o52. Ad. 31 sz. alatt/ 15a. leveléről való.
4. Faragó Bálint fordítása. Megjelent A Mezőtúri Ev. Ref. Főgymnasium 1905-1906. évi Értesítőjé-ben. 56. /A továbbiakban: Faragó: Szegedi./ Szimneyi tévesen írja írói lexikonában /XII. köt. 1182./ e fordításról, hogy Faragónak A mezőtúri főgimn. története c. munkájában jelent volna meg.
5. Faragó: Szegedi. 55.
6. EV. 2.
7. Faragó: Szegedi. 49.
8. Az idézetek sorrendje: EV. 17. 2o8. 154.
9. Faragó: Szegedi. 56.
10. Faragó: Szegedi. 45. 48. 51-52. 63. EV. 6-7. 18-19. 122. 2o8. 214. stb.
11. Faragó: Szegedi. 43. 48. 65.
12. Faragó: Szegedi. 66.
13. EV. 248-254.

14. Faragó: Szegedi. 43. 45.
15. Wathay Ferenc rajzai: RMKT. XVII. század. I. köt. 5-10. tábla.
16. /A drámai jelenetre/ Kovács József /hívta fel a figyelmet/: Csombor Márton elfelejtett drámai jelenete. ItK. 1959. 109-111.
17. Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író. /Irodalomtörténeti Könyvtár. 4./ Bp. 1959. 44-45.
18. Bethlen: Önéletírás. I. köt. 118. 232-234. II. köt. 78-80.
19. Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. ² 430.
20. Faragó: Szegedi. 9. 12. 17.
21. Strassburgról, mint a humanista-polgári felvilágosodás központjáról és Molnárra tett hatásáról: Turóczi-Trostler József: A magyar felvilágosodás előtörténetéhez. It. 1953. 335. és SzMAH. 12.

1. EV. 3.
2. EV. 4.
3. EV. 5.
4. Ezt az adatot Irena Fabiani-Madeyska, a "Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk" munkatársa szíveségének köszönhetem, aki a "Wojewodzkie Archiwum Gdańskie" 300.42/92 jelzéssű Catalogus discipulorum qui in Gymnasio... fuerunt c. kéziratából /sub anno jun. 1616. fol. 96^F/ kimásolta számomra.
5. EV. 105.
6. EV. 29. 33-34. 52. 54. Munsterus /Sebastian Münster/ német földrajztudósnak a XVI. század közepén németül megjelent Cosmographiá-jára hivatkozik itt Csombor, mely első latin kiadása /1550/ óta inkább Cosmographia Universalis címen ismeretes. Vö. Enciclopedia Italiana. vol. XXIV. /1934/. 44-45. Petrus de Dusburg /Duisburg/ munkáját Csombor kéziratban használhatta, mert Ch. Hartknoch csak 1676-ban adta ki /Frankfurt-Lipce/. Vö. Karl Estreicher: Polonische Bibliographie des XV-XVII. Jahrhunderts. Krakó, 1883. 362. Mechoniensis /Maciej Miechovita/ krónikáját Krakóban nyomatta ki Vietor 1521-ben. Vö. Estreicher: i.m. 14. Caspar Schüttius /Kasper Schütz/, "secretarius civitatis Gedanensis" németül írott történeti munkája először 1592-ben, majd Csombor által használt bővített kiadása 1592-ben jelent meg /Eisleben/. Vö. Estreicher: i.m. 93. 108. és Theodorus Wierzbowski: Bibliographia Polonica XV ac XVI. ss. vol. I. Varsó, 1889. 581. Lasicius /Jan Lasicki/ művét előbb Posnanban /1577/, majd Frankfurtban

adták ki /1588/. Vö. Estreicher: i.m. 68-69.

7. Lasiciussal kapcsolatban ezt már kimutatta: Eckhardt Sándor: Balassi Bálint az Óceánus mellett. MKSzele. 1943. 246.
A részletes szövegösszevetések az EV. lengyel vonatkozásainak most készülő fordításában kaphak helyet. A kötetet a varsói "Czytelnik" kiadó adja ki Jan Ślaski fordításában, Csapláros István bevezetőjével. A fordítás szövegét mi készítettük elő a MTA Irodalomtörténeti Intézetének megbízásából.
8. EV. 67-70.
9. Faragó: Szegedi. 59-60.
10. Dézsi: SzMAN. 353.
11. Otto Günther: Westpreussische Stambücher der Danziger Stadtbibliothek. 2. Das Stambuch des Bartholomäus Schachmann. Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins. /Danzig/. 1907. Zahl. 3. 45-50. A tanulmányt I. Fabiani-Madeyska szivessége folytán használhattam.
12. Csombort Szilágyi Benjámín István nevezi így: Acta synodicalis hungaricae... MDCXLVI. Magyarul közli: Finkey Pál. Sárospataki Füzetek. 1857. 167.
13. EV. 86.
14. EV. 92.

1. EV. 70-73. A Bonifacio-Csombor párhuzamot már ugyancsak felvetettük: Kovács: Dante. 188-189.
2. Aldo Bertini: Giovanni Bernardino Bonifacio marchese d' Oria, fondatore della Biblioteca Civica di Danzica. Estratto dall' "Archivio Storico per le Province Napoletane." Nova serie, vol. XXXVII. /1957/. Napoli, 1958. pp. 77. A tanulmányt Olaszországból kölcsönözte számomra dr. Koltay-Kastner Jenő professzor, akinek segítségéért hálás köszönettel tartozom. Bonifacioval tömör lexikoncikkben foglalkozik még: Enciclopedia Italiana. vol. VII. /1930/. 413. Vázlatos lengyel összefoglalást nyújt I. Fabiani-Madeyska könyve: Odwiedziny Gdańska w XIX wieku. Gdańsk, 1957. 293-295.
3. Idézi: Bertini: i.m. 10-11.
4. Erre a tényre a könyv egyik Bázelen őrzött példányának Bonifaciótól származó, Amerbachnak szóló kéziratot ajánlásából következtet: Bertini: i.m. 51.
5. A vita ismertetéséhez: E. M. Wilbur: A history of Unitarism. Cambridge Massachusetts, 1946. I. köt. 177-212. Idézi: Pirnát Antal /kandidátusi értekezése/: Az erdélyi szentháromságtagadók ideológiája az 1570-es években. /Kézirat./ 95. jegyzet. Paleologus művéről: uo. 91-92. A kéziratot a szerző szíveségéből használtam.
6. Dézsi: SzMAN. 79. Turóczi: SzMAN. 140-141.
7. EV. 11-12.
8. A latin nyelvű levelet közli: Bertini: i.m. 59-60.
9. Bertini tanulmánya Tannerrel kapcsolatban nem említi azt az érdekes publikációt, amiből arra következtethetünk,

hogy a bécsi professzor levelezett Bonifacio bázeli barátjaival, a két Amerbachhal. Vö. Von Stintzing: Georg Tanner's Briefe an Bonifacius und Basilius Amerbach.

Bonn, 1879. Idézi: Schulek Tibor: Bornemisza Péter. Sopron - Bp. - Győr. 1939. 16. A Stintzing szerkesztésében megjelent kötet anyagát hasznosítja még: Turóczi-Trostler József: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933. 81. 96.

10. F. Camerarius Dudith András barátja volt. Vö. Pierre Costil: Andrea Dudith. Paris, 1932. Neve Szenczi Molnár levelezésében is felbukkan: Dézsi: SZMAN. 230. 256.

11. Erdélyi tartózkodását a nem mindig megbízható kortárs, Scipione Ammirato /1531-1601/ említi: "Studia continuamente ed essendo stato in Basilea, a Lione, a Londra, ed in Transilvania ..." Delle Famiglie nobili napoletane. Parte I. Firenze, 1580. 77. Idézi: Bertini: i.m. 40. Biztosabb adat ennél, hogy 1591-ben a danzigi városi tanács előtt készült, könyvtárának elajándékozásáról szóló, aláírásával ellátott iratban ez áll: "... egli a causa della parola di Dio fu cacciato dalla sua patria e si trova ora nel trentacinquesimo anno di esilio e porta seco da altrettanti anni della sua peregrinazione la sua biblioteca, come egli l'aveva avuta presso di sé in Francia e in Inghilterra e parecchie volte in Germania, poi in Transilvania, in Lituania e ben sei volte in Polonia." Donazione al senato di Danzica. XL, III, 18. Közli: Bertini: i.m. 42-43. Alább bemutatandó sírfeliratán ugyancsak az áll, járt Magyarországon. Figyelembevée a lengyel antitrinitáriusok erdélyi kapcsolatait, nincs okunk kételkedni erdélyi utazásában.

12. Idézi: Bertini: i.m. 43.
 13. A. Welsius: Oratio de vita et morte Johannis Bernardini Bonifacii, Miscellaniae, hymnorum, epigrammatorum et paradoxorum quorundam J. B. Bonifacii. Danzig, 1599.
 14. Az epitáfiumot közlik: Reinhold Curickes: Der Stadt Danzig historische Beschreibung. Amsterdam-Danzig, 1687.
335. /Erre I. Fabiani-Madeyska figyelmeztetett/ és Bertini: i.m. 44-45. Innen idézzük. Csombor Bonifacio sírfeliratának lejegyzésével útleírásirodalmunk azon érdekes módszerét követi, hogy utazóink mindenütt megörökítik szobrok, síremlékek feliratait, nyilván annak bizonyítására: jártak az említett helyeken. Az EV.-ban számtalan ilyen leírás található, de így tesz Molnár Albert is, amikor naplójába másolja Merész Károly murteni csatavesztése emléktáblájának, a loretoi Santa Casaának, a fürstenwaldi templom szószékének feliratait. Vö. Dézsi: SZMAN. 13. 16-17. 71. Somody István már említett Utazása ugyancsak sok felirat másolatát tartalmazza. Vö. 19b-20a. 25b. 51b-52a. stb. Az útleírónak is kiváló Erdélyi János szintén hasonló módszerrel dolgozik. Vö. Úti naplója és úti levelei. Sajtó alá rendezte: T. Erdélyi Ilona. Bp. 1951. 8-9. 19-20. 66. stb. De van példa erre a külföldi útleírásirodalomban is. Csombor francia kortársa, Charles Ogier /kb. 1595-1654/, Claude de Nesmes avauxi herceg titkára Ephemerides sive iter Danicum, Suecicum, Polonicum... c., Párizsban, 1656-ban megjelent útinaplójának Danzigról szóló részében éppen Bonifacio és Keckermann epitáfiumairól emlékezik meg: "Ecclesiam postea vidit, quae partim

est Lutheranorum, partim Calvinorum diversis nimirum horis. Est ibi insigne epitaphium marchionis d'Oria, qui natus Romae anno 1517 non sine omine post peragratum universum orbem Dantisci mansit ac mortuus est... Est et aliud epitaphium Keckermanni, egregii philosophiae professoris. Ita ecclesia collegiumque totum Franciscanorum fuit vocaturque etiamnunc Grau-München." Az idézet az útinapló biliguia /latin-lengyel/ kiadásából való: Karol Ogier: Dziennik podróży do Polski 1635-1636. cz. 2. tłumaczył E. Jedrkiewicz, ze wstępem M. Pelczara oraz objaśnieniami historycznymi I. Fabiani-Madeyskiej. Gdańsk, 1953. 208. Ogierhez vö. Nouvelle Biographie Generale. vol. XXXVIII. Paris, 1864. 552.

15. EV. 82-83.

16. Idézi: Bertini: i.m. 53.

17. I. Fabiani-Madeyska szíves levélbeli közlése. A templomot Charles Ogier is így nevezi: i.m. i.h.

18. EV. 80-82. Az idézetben említett B. Keckermann/1571-1608/ neves filozófus 1602-től volt a danzigi gimnázium rektora. Előzőleg a heidelbergi egyetemen hébert adott elő, Vö. Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. XV. Leipzig, 1882. Molnár Albert hatására nagy érdeklődést tanúsított nyelvünk és politikai viszonyink iránt. Molnár legkedvesebb barátai közé tartozott: szótárához Danzigból küldött üdvözlő verset, több levelet váltottak. Vö. Dézsi: SZMAN. 36. 109. 159. 187. Műveit /főleg Logica-ját/ tankönyvként használták Magyarországon. Még Bethlen Miklós is Keckermann logikai munkájából tanult. Vö. Bethlen: Önélet-

- írás. I. köt. 150. Keckermann értékeléséhez: Turóczi: SzMAH. 158-159. A többi danzigi tanárra vonatkozóan számos adatot tartalmaz E. Praetorius könyve: Athenae Gedanenses. Lipsiae, 1713. Közülük P. Crugerus /Krüger/ a legismertebb, aki pl. tanította a híres danzigi csillagászt, a Hold első leíróját: J. Heveliuszt.
19. Bonifacio sajátkezűleg írott, 1596-ból való könyvtárkatalógusa /Cat. Bibl. 1 sz. alatt/ I. Fabiani-Madeyska szerint ma is megvan a "Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk"-ban. Bertini Alia dispositio librorum coepta ab Dn. Andrea Dasio Gimnas. Prof. Index librorum /Bonifacii/ címmel ennek 1597-ből való másolatát közli: i.m. 61-77. A Bonifacio-könyvtár fontosabb irodalma: O. Günther: Der Napolitaner Johannes Bernardinus Bonifacius, Marchese von Oria und die Anfänge der Danziger Stadtbibliothek. Beiträge zur Bücherkunde und Philologie August Willmans zum 27. März 1903 gewidmet. Leipzig, 1903. 107-128. F. Schwarz /volt danzigi könyvtárigazgató/: Analyses eines Kataloges. Königsberger Beiträge. 1929. 326-388. Mindkettőt idézi: Bertini: i.m. 45-46.
20. Index librorum Bonifacii: 72. Honter lengyel kapcsolataihoz: Veress Endre: Izabella királyné. /Magyar Történelmi Életrajzok./ Bp. 1901. 45-46. A Rudimenta cosmographiát Csombor is ~~is~~ ismerte: külföldre indulva "elnézi az Honter Jánosnak Lengyelország tábláját..." EV. 4.
21. Index librorum Bonifacii: 67. A Lodovico Beccadelli olasz életrajzából Dudith által fordított Vita Reginali Poli /Velençe, 1563./ Honter művével együtt Lengyelországban

kerülhetett Bonifacio kezébe. Dudith krakkói tartózkodása épen akkor veszi kezdetét, amikor 1564 júniusában Bonifacio is Krakkóba érkezik. Az ekkor már hírneves humanistát – talán Camerarius közvetítésével – Bonifacio személyesen is ismerhette. Dudithról: Szimon András: Pole bibornok és az angol reformáció. Bp. 1942. 92. 99.

22. Index librorum Bonifacii: 67.

23. EV. 29.

24. EV. 15-16.

25. Index librorum Bonifacii: 62. 67. Csombor könnyen tanulmányozhatta a kiváló természettudós, Cardano /1501-1576/ műveit, mert valamennyi munkáját latinul írta. Vö. Enciclopedia Italiana. vol. VIII. /1930./ 984-985.

26. Index librorum Bonifacii: 77.

27. EV. 31. "Regiomonti – Királyhegy": Königsberg latinos, illetve magyaros alakja. Pietro Bembo /1470-1547/ ismert olasz humanista és Georgius Sabinus /1508-1560/ német származású újlatin költő barátsága Sabinus 1533-as olaszországi útjával kezdődött. Albrecht porosz herceg 1544-ben hívta meg a königsbergi akadémia rektorának. Vö. Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. XXX. Leipzig, 1890. 107-111. Enciclopedia Italiana. vol. XXX. /1936./ 383-384. A königsbergi akadémiáról az itt idézett irodalomból ld. M. Töppen: Die Gründung der Universität zu Königsberg und das Leben ihres ersten Rektors G. S. Königsberg, 1844.

28. Kemény Lajos /adata nyomán/: Szepsi Csombor Márton. Földrajzi Közlemények. 1916. 212.

29. EV. 196.
30. US. 4a-4b.
31. Bruni névhasználatáról: Enciclopedia Italiana. vol. VII. /1930./ 974. Értékeléséhez: Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 97.
32. A kézirattal részletesebben foglalkozik Günther idézett munkája alapján: Bertini: i.m. 48. Az Index librorum Bonifacii-ban /64./ így szerepel: Leonardi Aretini Isagoze, manuscriptum in membranis.
33. A példatárirodalmat Eckhardt Sándor doktori értekezése alapján jellemezzük: Balassi Bálint irodalmi mintái. /A továbbiakban: Eckhardt: BBIM./ Klny. az ItK. 1913-as évfolyamából. Bp. 1913. 50. A humanizmussal való összefüggéséről: Kardos Tibor: Magyar tárgyú fejezetek Givanni da Ravenna emlékiratában. Klny. az EPhK. 1936-os évfolyamából. Bp. 1936. 2-3.
34. Erdélyi János: Szepsi Csombor Márton. Sárospataki Füzetek. 1858. 377-387.
35. Volaterranus enciklopédiája még nem literatus embereinknek is kedvelt olvasmánya lehetett, Szerepel pl. Perneszith Györgynek, Nádasdy Ferenc tisztartójának 1560-ban készült, általunk feldolgozandó könyvjegyzékében. /Országos Levéltár. Limbus ser. III. saec. XVII. fasc. 15-16. fol. 120^r/. Bornemisza és Balassi Volaterranus-ismeretéről: Eckhardt Sándor: Balassi Bálint. Bp. é.n. 13-24. és Koltay-Kastner Jenő: Bornemisza Péter humanizmusa. It. 1953. 92.
36. Index librorum Bonifacii. 69.

37. Az idézetek sorrendje: US. 11. 12.
38. Az idézetek sorrendje: Commentariorum urbanorum Raphaelis Volaterrani, octo et triginta libri... Basileae, 1544. /OSZK. Ant 409 sz. alatt./ Cap. XXI. 238b. Cap. XIII. 155b. E szövegpárhuzamokat már idéztük: Kovács Sándor: Szepsi Csombor Márton Dante-utalásához. /A továbbiakban: Kovács: SzCsMD./ ItK. 1960. 68-69.
39. US. 30.
40. Volaterranus: i.m. Cap. XXI. 244b. Csombor Dante-történetének megfelelőjét ugyancsak idéztük már: Kovács: SzCsMV. 76. Dolgozatunra Bán Imre /: Szepsi Csombor Márton Dante-utalása. ItK. 1960. 67-68./ helyesen jegyezte meg, hogy Csombor elferdítve veszi át Volaterranus szövegét, megfordítja az eseményeket. A cikkekre válaszolva kifejtettük, hogy a félreértés magyarázata Csombor sajátos írói gyakorlatában keresendő. Megállapítható, hogy ahol az US.-ban csak szerzőt említ, ott többnyire másodkézből idéz, ahol utal szerzőre, könyvre, fejezetre, ott rendszerint az eredeti munka közvetlen, szöveghű használatára kell következtetnünk, ahol viszont mellőz minden utalást, ott pedig arra kell gondolnunk, hogy az illető mű az US. írása közben nem lehetett kezénél, esetleg jegyzetei voltak hiányosak, vagy emlékezete hagyta cserben. A Dante-történet hibás átvétele az utóbbi esettel magyarázható. Vö. Kovács: SzCsMD. 69.
41. Index librorum Bonifacii: 63. 74.
42. US. 7. Polycrates gyűrűjének legendás története népszerű

história volt a XVII. századi magyar irodalomban. Találkozunk vele pl. Szenczi Molnár Albert Discursus de summo bono, a legfőbb jóról... c. munkájában is. Lőcse, 1630.

/RMK. I. 594. A Szegedi TE. Bölcsészettudományi Karának Kvt.-ában 4634 sz. alatt./ 43. 157-158. Petki János Igaz Felség, egyedül Ur, egy hatalmas Isten... kezdetű versének egyik strófája ugyancsak idézi:

Elenben viszontag nézd mint hízelkedik,
Policrates király gazdagságban bízik,
Draga smaragd györöt hal gyomraban lelik,
Azzalis szerenche neki hízelkedik.

/RMKT. XVII. század. I. köt. 309. A vershez tartozó, 600. lapon kezdődő jegyzetapparátus nem jelzi a strófa forrását./

43. Valerius Maximus könyvének csak egy T. B. Helfrecht-féle XVIII. századi kiadása van kezünkönél. /Szegedi Egyetemi Kvt. 79075 sz. alatt./ Valerii Maximi Factorum Dictorumque memorabilium libri novem. Curae Regnit, 1799. Lib. VI. Cap. IX. 400.
44. US. 38-40. Kimon és Péra érzékeny történetének hasonló változata megvan Pliniusnál is /Lib. VII. Cap. 36./. Több képzőművészeti ~~ké~~ ábrázolása ismeretes /Rubens, Hans Sebald Beham, Domenichino stb. Nemrég a magyar sajtó is figyelmeztetett egy Budapesten előkerült, ugyanezen témát megörökítő márványszoborra. Egy titokzatos szobor. Érdekes Ujság. 1957. szept. 28./
45. Valerius Maximus: i.m. Lib. V. Cap. IV. 320. E példatárra

Csombor a római Curtius történetének idézésekor is hivatkozik: US. 191. Forrása: Lib. V. Cap. VI. 328.

46. Index librorum Bonifacii. 65.

47. Magyar István: Az országokban való sok romlásoknak okai-
ról. Ferenczi Zoltán hasonmás kiadása. Bp. 1911. 131.

48. Az idézetek sorrendje: US. 7-8. 19-20. ~~32~~ 30. 34-36.
105-106.

49. Az idézetek sorrendje: Baptistae Fulgosi Opus... in IX
libros digestum, de dictis et factis memorabilius...
privatorum hominorum. Basileae, 1541. /OSZK Ant. 5825
sz. alatt./ Lib. VI. Cap. XI. 720. Lib. VI. Cap. I. 574.
Lib. IX. Cap. XII. 1102. Lib. V. Cap. II. 502. Lib. V.
Cap. II. 504. Lib. IV. Cap. VIII. 453-454.

50. "Apion Polyhistor graec. vir doctissimus scribit quem admodum A. Gellius in noctibus suis refert, mirum in modum leonem quendam gratum extitisse erga servum nomine Androdum..." etc. Fulgosius: <u>i.m.</u> Lib. V. Cap. II. 503-504.	"Czuda dolghot ír egy Appion nevű bő beszédű Historicus, melyet bizonyított A. Gellius. Azt írta az háládtosságról, hogy egy időben egy Androdus nevű embert..." stb. <u>US.</u> 33-34.
---	--

Bethlen Miklós hivatkozása: Önéletírás. I., köt. 66.

51. US. 19-20. Balassi Mire most barátom azon kérdezkedél...
kezdetű versében így adja elő a történetet:

Fulgosius egy sasról ír ilyen csudát,
Ki úgy szerette, együtt nevelte leányát,
Hogy csak annak vitte minden fogott madarát,
20. Sőt lány haláláért meg is ölte magát.

- Eckhardt: Balassi-kiad. I. köt. 51. Ua. BBIM. 49. Utalván arra, hogy Csombor pontosabban fordít, mint a költő /Fulgosiusnál a lány neve a sást!/, a párhuzamot már idéztük: Kovács: SzCsMV. 74.
52. Fulgosius: i.m. Lib. V. Cap. II. 50l.
53. Index librorum Bonifacii: 65. Két kiadásban: latinul és görögül is megvolt. Csombor útleírásában is hivatkozik rá: EV. 3a.
54. Az idézetek sorrendje: Claudius Aelianus: De varia historia libri XIV. Lugduni, 1567. /OSZK. Ant. 8042 sz. alatt./ Lib. XIV. /!/ 236. Lib. XIV. /!/ 221. Idézhetünk még egy párhuzamot: US. 8. = Aelianus: i.m. Lib. VI. 12o.
55. Az idézetek sorrendje: US. 41. 47-48.
56. Bessényei György: Magyar néző. /Magyar Irodalmi Ritkaságok. 16./ Bp. 1932. 53.
57. Index librorum Bonifacii: 65. 75. 62.
58. US. 12o.
59. Joannis Stobaei Sententiae ex thesauris graecorum delectate, quarum authores circiter duecentos... Tiguri, 1559. /Szegedi Egyetemi Kvt. 1495o sz. alatt./ XLII. Sermo. 291-292.
60. US. 104.
61. Laertius műve /görög-latin szöveggel/ a XVI-XVII. század folyamán több kiadást ért meg. C. G. Cobet-féle kritikai kiadásából idézünk: Diogenes Laertii De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem. Paris, 1878. Lib. V. Cap. I. 115.

62. US. 61.
63. Aulus Gellius: Noctium Atticarum libri XIX. Basileae, 1519. /OSZK. Ant 1224 sz. alatt./ Lib. XVI. /!/ 78b.
64. A Cosmographia kiadástörténete: Enciclopedia Italiana. vol. XXXII. /1936./ 796-797. Vö. még: Faragó Péterné: A keleti utazások és a renaissance-kori olasz polgárság ideológiája. Renaissance Tanulmányok. Szerkesztette: Kardos Tibor. Bp. 1957. 214.
65. Index librorum Bonifacii: 69.
66. EV. 228.
67. Index librorum Bonifacii: 63. Az US. /utalásai/: 12. 59. 91. 125. 147.
68. Index librorum Bonifacii: 67. Az US. /utalásai/: 24-25.
69. Index librorum Bonifacii: 73. Az US. /utalásai/: 11. 13. 29. 159-160.
70. US. 60. 83-84.
71. US. 107. 131.
72. Index librorum Bonifacii: 65. 68.
73. EV. 404.
74. La Divina Commedia di Dante, di nuovo alla sua vera lettione ridotta con lo aiuto di molti antichissimi esemplari... in Vinegia appresso Gabriel Giolito de Ferrari et Fratelli MDLV. Inferno. Canto. I. vv. 22-27. A kötet a "Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk" Dk 2222.8^o számú példánya, adatait I. Fabiani-Madeyska szivességének köszönhetem. G. A. Scartazzini 1911-ben Milanoban megjelent kritikai kiadása így közli a terzínákat:

E come quei che con lena affannata
 Uscito fuor del pelago alla riva,
 Si volge all'acqua perigliosa, e guata;

Così l'animo mio, che ancor fuggiva,
 Si volse indietro a rimirar lo passo
 Che non lasciò giammai persona viva.

A Csombor-Dante párhuzamot már idéztük: Kovács: Dante.
 187-190.

75. Boccaccio ugyan emlegeti Vergiliust a Persona viva kifejezéssel kapcsolatban, de más összefüggésben: "Questa parola non si vuole strettamente intendere /esser viva/, perciochè qui usa l'autore una figura che si chiama 'iperbole' per la quale non solamente alcuna volta si dice il vero, ma si trapassa oltre al vero: come fa Virgilio, per manifestare la leggerezza della Camilla, dice ch'ella sarebbe corsa sopra l'onda del mare turbato, e non sarebbe immollate le piante de'piedi." Il Commento alla Divina Commedia. A cura di Guerri, D. Bari, 1918. vol. I. 131.
76. Rimay János Összes Művei. Sajtó alá rendezte: Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 42. Idézi: Koltay-Kastner Jenő: Rimay János Balassi-előszava. EPhK. 1948. 89.
77. Kaposi József: Dante Magyarországon. Bp. 1911. 83-85.
78. Csombor az EV. 18. lapján hivatkozik az Árgirus-históriára: A lengyelországi Proczreniczában "egy iámbor ember bennünket egy Szendomiri barátnak kommandála... De az barát kicziny ideig velünk jöven, az utánnunk ki jövő fejér

házi ördögöket /értсед: az menyecskéket/ eszébe vevé, tölünk el marada azoknak kedvükért, megmutatván így Szendomirt, mint régen a sánta ember Árgirusnak az fekete várost." Gergei széphisóriájában nem sánta ember, hanem félszemű cyclops szerepel. Csombor tehát vagy tévedett, vagy a história ismeretlen változatát forgatta. Az Árgirus-história legrégebbi kéziratai a XVII. század elejéről valók /1606-1618/, ezek egyikének ismeretét kell feltételeznünk. Gulyás József szerint /Az Árgirus-mese feldolgozásai. Sárospatak, 1910./ a históriát elsőnek az 1646-ban Nagyváradon megjelent Comico tragédia említi. Csombor utalása 26 évvel előzi meg ezt az adatot!

79. Vö. Kovács: SzCsMV. 70-76.

80. Az US. 14. lapján ezt a szép hasonlatot olvashatjuk: "Az mint az mezőben nagy gyakorta felálván, amaz kéz sebesítő tövisek között találod az íó szagú szép gyöngy virághot és szömedet gyönyörköttető sárga és kék violát: hasonlatosképpen ez világhi szenvedésekben leled fel az bődöghságot..." A hasonlat forrása nyilván a bibliai Énekek Éneke: "Mint az lilium az tövissek között, olyan az én jegyesem az leányoc között." /Szent Biblia. Ford.: Károli Gáspár. Oppenheim, 1612. OSZK. RMK. I. 434. 697./ A kép felbukkan Balassi Bálint Mint az sík mezőn csak egy szál fa, egyedül úgy élek... kezdetű szép versében is:

Irígyektől mert oly nehéz én vigasztalómbhoz,

Nekem jutnom, mint tevistül az szép violához.

Eckhardt: Balassi-kiad. I. köt. 64. A hármas párhuzamot
ld. Kovács: SzCsMP. 55.

81. US. 7b-8a.

82. Szíj Rezső hajlik erre az álláspontra: i.m. 124.

TARTALOMJEGYZÉK

I.	Bevezetés	1-5.
II.	"Az mi Albert Molnárunk"	6-23.
III.	"Matthaeus Scaricaeus idejében"	24-30.
IV.	"Bartholommaeus Schachmannus: Asiae, Europae, Aphricae Ulysses"	31-34.
V.	"Egy Ioannes Bernardinus Bonifacius nevü clasz" . . , ,	35-68.
VI.	Jegyzetek	69-99.

ILLUSZTRÁCIÓK

- I. Bonifacio danzigi síremlékének részlete 35-36.

A Gdansk gateway of Poland. Warsaw-Gdańsk, 1949. c.
utikönyv 160. lapjáról.

- II. A danzigi gimnázium XVII. századi könyvtárának
részlete 44-45.

Karol Ogier Dziennik podróży do Polski 1635-1636.
cz. II. Gdańsk, 1953. c. útleírásának 206. lapjá-
ról./

